МИҜАЙЫЛ РЗАГУЛУЗАДӘ

Азәрбайчан совет ушаг әдәбийятында мөвзу вә кейфиййәт мәсәләси

Ушаг әдәбийяты гаршысында дураң бүтүн мәсәләләрин әсас бинөврәси кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбийәси мәсәләсидир. Бу мәсәлә партия вә һөкумәт тәрәфиндән бизим гаршымызда һәлә Совет һакимиййәтинин гурулдуғу илк күнләрдән гоюлмушдур.

Кәнч нәслин тәрбийәсиндә әдәбийятын бөйүк ролуну гиймәтләндирән партиямыз бу мәсәләни һәмишә көз өнүндә тутмушдур. Партиянын XIII гурултайы өз гәрарында ушаг әдәбийятынын гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәни чох айдын көстәрмишдир.

Азәрбайчан совет язычылары кәнч нәслин тәрбийәси саһәсиндә партия вә һөкумәтин гаршымыза гойдуғу шәрәфли вә мәс'улиййәтли вәзифәни еринә етирмәк үчүн чалышмыш, ушаг вә кәнчләр үчүн хейли әсәр язмышлар.

Совет һакимиййәти илләриндә, хүсусән сон беш-он илдә Азәрбайчан ушаг әдәбийяты о гәдәр инкишаф этмиш вә о гәдәр көзәл әсәрләр вермишдир ки, ингилабдан әввәлки узун мүддәти бунунла һеч мүгайисә дә этмәк олмаз. Бир чәһәти хүсусилә гейд этмәк лазымдыр ки, ени Азәрбайчан мәдәниййәт вә әдәбийятынын инкишафында олдуғу кими, ушаг әдәбийятымызын да дүзкүн истигамәтдә инкишаф этмәсиндә истәр классик, истәр мүасир рус әдәбийятынын чох бөйүк вә файдалы тә'сири олмуш вә вардыр. Рус әдәбийятындан тәрчүмә эдилән бәдии әсәрләр, хүсусән ушаг әдәбийятына аид әсәрләр һәм ушагларын тәрбийәсинә, һәм дә язычыларымызын сәнәткарлыгларыны артырмаларына көмәк эдир.

Азәрбайчан совет язычыларындан ушаг вә кәнчләр әдәбийяты саһәсиндә чалышан А. Шаиг, М. Сейидзадә, М. Дилбази, Р. Никар, Ә. Абасов, Г. Мусаев вә башгалары ушаглар вә кәнчләр үчүн халг нағыллары вә тәмсилләр мотивләри үзрә нағыл, һекайә вә п'есләрдән башлайыб, тәдричән мүасир һәят мөвзуларына кечмиш, республиканын нефт сәнаеи вә гәһрәманлары, памбыг, субтропик биткиләр, колхоз тарлалары гәһрәманлары, Совет Ордусу, совет халгынын Бөйүк Вәтән мүһарибәси, чәбһә гәһрәманлары, халг тәсәррүфатынын бәрпасы, ени нәһәнк тикинтиләр, мәктәб вә пионер һәяты барәсиндә бир чох поэмалар, һекайәләр, шеирләр, п'есләр, нәғмәләр язмышлар.

Бу әсәрләрдән М. Сейидзадәнин «Үч бачы» нағылыны, нефт мөвзуунда яздығы әсәрләри, Кәнч Тамашачылар театры сәһнәсиндә гоюлмуш п'есләрини, сон илләрдә яздығы «Сталин адына музейдә», «Балыгчылар» поэмаларыны, «Ени ил һәдиййәси», «Бағчамыз» адлы китаблара дахил олан шеирләрини хүсусилә гейд этмәк лазымдыр.

М. Дилбазинин аз яшлылар үчүн яздығы шеирләр, нәғмәләр, нағылвары кичик мәнзум һекайәләр балаларымызын рәғбәт вә мәһәббәтини газанмышдыр. Онун бу яхынларда чапдан чыхмыш «Гардашлар» вә «Рейһан» поэмалары исә, аз яшлылар үчүн язылмыш яхшы әсәрләрдән сайылмалыдыр.

Әййуб Абасовун ушаг драматургиясы саһәсиндәки фәалиййәти, «Мәликмәммәд» нағылы әсасында яздығы нағыл-п'ес вә кәнч тамашачылар театры сәһнәсиндә мүвәффәгиййәт газанмыш саир әсәрләри тәгдирә лайигдир. Г. Мусаевин өлкәмиздә ингилаб һәрәкаты тарихинә, кәнд кәнчләри һәятына вә мәктәбә аид бә'зи һекайәләрини дә көстәрмәк олар. Әнвәр Әлибәйлинин Минкәчевир һаггында поэмасы, З. Чаббарзадәнин ушаглар арасында бейнәлмиләл гардашлыг идеясыны тәрәннүм эдән «Тәзә эвин ушаглары», Украйна мөвзуунда яздығы бир чох нәғмә вә шеирләр, Юсиф Әзимзадәнин Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә совет халглары арасында бөйүк мәһәббәт мөвзуунда язылмыш «Гардашлар» һекайәси индики ушаг әдәбийятымызын яхшы әсәрләридир. Бу әсәрләрдән бир чоху ән яхшы ушаг әдәбийяты нүмунәләри кими дәрс китабларына дахил эдилир, идеоложи-бәдии тәрбийә васитәси кими бунлардан истифадә олунур.

Азәрбайчанын әсасән бөйүкләр үчүн язан бир чох язычыларынын ән яхшы әсәрләри дә ушаг вә кәнчләр әдәбийяты фондуна, мәктәбләримизин әдәбийят дәрсликләринә, синифдән харич оху програмына дахил олмушдур. Бә'зи язычы йолдашлар исә, хүсуси олараг ушаглар үчүн дә әсәрләр язмышлар. Бунлардан Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рәһимов, Сүлейман Рүстәм, Мирзә Ибраһимов, Рәсул Рза, Һүсейн Меһди, Әһмәд Чәмил, Иляс Әфәндиев, Зейнал Хәлил, Әвәз Садыг, Әли Вәлиев, Мир Чәлал, Әнвәр Мәммәдханлы вә саир йолдашларын ушаг вә кәнчләр үчүн яздыглары бә'зи әсәрләри көстәрмәк олар. Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поэмасы, кәнчләрдә зәнчиләри әсарәт алтында сахлаян, мурдар иргчилик «нәзәриййәсини» давам этдирән американ империалистләринә гаршы нифрәт һисси оядыр. «Муған» поэмасы коммунизмин бөйүк тикинтиләриндә иштирак эдән совет кәнчләринин зәһмәт энтузиазмыны тәрәннүм эдир.

С. Рәһимовун әдәбийят дәрсликләринә вә синифдән харич оху програмына дахил олмуш «Айналы», «Медалйон», «Учуш» адлы повест вә һекайәләри ушаг вә кәнчләримиздә мүбаризә руһунун, интернасионал гардашлыг һиссинин вә бөйүк рус мәдәниййәтинә мәһәббәтин даһа да артмасына көмәк эдән әсәрләрдир.

С. Рүстәмин Иран Азәрбайчанындакы ушаг вә кәнчләрин азадлыг уғрунда бөйүкләрлә бирликдә мүбаризәйә гошулмалары мөвзууна һәср эдилмиш «Он икинчи түфәнк» поэмасы вә бир чох башга шеирләри капиталист вә ярыммүстәмләкә өлкәләрдә ушаг вә кәнчләрин ағыр вәзиййәтини тәсвир эдир. М. Ибраһимовун «Азад», Ә. Садыгын «Зәргәләм», Ә. Мәммәдханлынын «Гызыл гөнчәләр» һекайәләри дә совет ушаг вә кәнчләриндә зүлм вә әсарәт шәраитиндә яшайыб мүбаризә апаран яшыдларына мәһәббәт вә онларын азадлыг мүбаризәсинә рәғбәт һиссләри тәрбийә эдир. Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести», Һ. Меһдинин «Ҝомиссар» әсәрләри Азәрбайчан халгынын Совет һакимиййәти уғрунда гәһрәман мүбаризәсиндә кәнчләрин иштиракы мөвзууна һәср эдилмишдир. И. Гасымов вә Һ. Сейидбәйлинин «Узаг саһилләрдә» повести Бөйүк Вәтән мүһарибәси заманы алман фашистләринин архасында бир азәрбайчанлы кәнчин интернасионал партизан дәстәсиндә мәрдлик вә икидликлә мүбаризәсини тәсвир эдир. Иляс Әфәндиевин ушаглар үчүн яздығы «Горугларда» вә «Һекайәләр» китабына дахил олмуш әсәрләри чанлы тәбиәт тәсвирилә сүжет вә характерләри уйғунлашдырмаға яхшы бир нүмунә кими көстәрилә биләр. Бу һекайәләр ушаг вә кәнчләримиздә тәбиәтә мәһәббәтлә бәрабәр зирәклик вә чәсарәт кими дуйғулар вә сағлам зөвг тәрбийәсинә көмәк эдир. Онун хүсусилә «Ясәмән ағачы» һекайәси чох тә'сирлидир. Әли Вәлиевин «Мадарын дастаны» халг нағыллары жанрында язылмыш яхшы ориҝинал бир әсәр сайыла биләр. З. Хәлилин «Кәнч усталар», «Ағ чичәкләр ара-

сында» п'есләри кәнчләримиздә сосялист әмәйинә мәһәббәт тәблиғ эдән файдалы әсәрләрдәндир. Онун кәнд мөвзуларында яздығы нәғмәвары кичик шеирләри дә аз яшлылар үчүн тәрбийәви әһәмиййәтә малик әсәрләрдәндир. Әһмәд Ҹәмилин пионер вә комсомол барәсиндәки чох сәмими ушаг шеирләри, хүсусән онун «Зәнчиләр мәһәлләсиндә» адлы сүжетли лирик ше'ри интернасионал һәмрә'йлик вә сүлһ-азадлыг уғрунда мүбаризә мөвзуунда язылмыш ән яхшы әсәрләрдәндир. О. Сарываллинин кәнд һәяты, мәктәб, бағча, дүшәркә мөвзуларында яздығы сәмими шеирләр ушаглара дәрин мәһәббәт вә гайғы һиссләрилә долу тә'сирли шеирләрдир.

Бу сайдығымыз әсәрләрин əксәриййәти Үмумиттифаг мигясында чап эдилмәйә лайиг, долғун мәзмунлу, йүксәк бәдии кейфиййәтли әсәрләрдир.

Лакин аз яшлы вә ибтидаи мәктәб шакирдләри үчүн язылмыш әсәрләр арасында мүасир мөвзу вә мәсәләләрә һәср эдилмиш әсәрләр көстәрмәк олдугча чәтиндир. Адларыны чәкдийимиз көркәмли язычылар олса-олса, «кәнчләр» үчүн язырлар.

I. ФОЛКЛОРДАН ВӘ КЛАССИК ӘДӘБИЙЯТДАН ИСТИФАДӘ МӘСӘЛӘСИ

Ушаглар, хүсусән аз яшлылар үчүн, та гәдимдән индийәдәк ән севимли әсәрләр ушаг фолклору вә бунун әсасында ярадылан әсәрләрдир. Азәрбайчан халгынын фолклорунда ушаг вә кәнчләрин тәрбийәсинә хидмәт эдән әсәрләр чох көркәмли ер тутур.

Халг ярадычы хәялынын мәһсулу олан көзәл, рәнкарәнк нағыллар бу күн дә ялныз нәнәләр вә аналар тәрәфиндән дейил, комсомолчу вә пионерләр тәрәфиндән дә хырдача балалара данышылыр вә я язычылар тәрәфиндән чүрбәчүр шәкилләрдә ишләниб, ушаглара тәгдим эдилир. Ушаглар бу нағыллары севә-севә, бөйүк бир севинчлә динләйирләр. Чүнки бу нағылларда ушагларын асанлыгла дәрк эдә биләчәкләри мараглы һадисәләр, севимли гәһрәманларла долу чанлы бир аләм тәсвир олунур. Бу нағылларда һәмишә зәифлә күчлү, яхшы илә пис, ишыгла гаранлыг арасында кәркин бир мүбаризә кедир, бу мүбаризәдә һәмишә зәиф күчлүйә, яхшы писә, ишыг гаранлыға үстүн кәлир: мәсәлән, «Аслан илә довшанлар» нағылында хырдача, зәиф, амма ағыллы довшан, зорба, ачкөз, ганичән асланы алдадыб гуюя салыр. «Мәрд илә намәрд» вә я «Хейир илә Шәрр» нағылында һийләкәр Шәррин хәянәтилә ики көзү чыхарылмыш, сәһрада тәкТәнһа галмыш Хейир хейирхаһ кәнч чобан гызынын вә көйәрчинләрин көмәйилә өлүмдән гуртарыр, нанәчиб Шәррә галиб кәлир. «Мәликмәммәд» нағылында дивләрлә мүбаризәдә гаранлыг дүняя дүшмүш Мәликмәммәд өз икидлийи сайәсиндә зүмрүд гушунун балаларыны әждәһанын ағзындан гуртарыр вә һаман гушун көмәйилә ишыглы дүняя чыхыр...

Бәдии тәрчүмә васитәсилә бөйүк рус халгынын, совет халгларынын вә дүня халгларынын ушаг фолклорундан да ән яхшы нүмунәләр Азәрбайчан ушаг фолклоруна әлавә эдилиб, ушаг вә кәнчләримиз үчүн түкәнмәз бир хәзинә ярадылмышдыр.

Ушаг вә кәнчләримиз бу нағылларда, дастанларда, нәғмә вә рәвайәтләрдәки мүсбәт гәһрәманларла бирликдә, одлар-аловлар ичиндән кечир, әфсанәви гушларын ганадларына вә я әчайиб халчалара миниб, сәмаларда учур, халг зәкасынын ятратдығы гәрибә диярлары кәзир, шәрр гүввәләрлә мүбаризә эдир, онлара галиб кәлирләр.

Халг әдәбийяты гәдимдән бәри Азәрбайчан язычыларына көзәл бәдии әсәрләр яратмаг үчүн түкәнмәз бир илһам вә мөвзу мәнбәи олмушдур. Халг әдәбийятындан кәлән мөвзу вә мотивләр Низами, Фүзули, Вагиф кими бөйүк шаир вә язычыларымызын әсәрләриндә һәмишә көркәмли ер тутмушдур. Азәрбайчанын истәр классик, истәр мүасир язычылары халг әдәбийятындан кениш сурәтдә истифадә этмиш вә этмәкдәдирләр.

Лакин фолклор әсасында ушаг әдәбийяты яратмаг мәсәләси, һәлә лазыми сәвиййәйә галдырылмамышдыр. Биз бу чәһәтдән истәр өз классикләримиздән, истәрсә рус классик вә мүасир язычыларындан чох шей өйрәнмәлийик.

Мә'лумдур ки, фолклор чох кениш вә дәриндир. Бурада һейванлар һаггында тәмсилвары хырдача рәвайәтләрдән тутмуш, бөйүк роман әһатәсинә малик гәһрәманлыг дастанларына гәдәр, мүхтәлиф мәзмун вә формаларда әсәрләр вардыр. Бу әсәрләрдә тәкчә хәяли-фантастик аләм дейил, һәм дә бу нағыл вә дастанларын ярандығы дөврә аид актуал сияси-ичтимаи һадисә вә проблемләр гоюлур. Буну тәсәввүр этмәк үчүн «Короғлу», «Гачаг Нәби» кими дастан вә рәвайәтләри хатырламаг кифайәтдир.

Амма нәдәнсә фолклордан истифадә йолу илә инди ярадылан әсәрләр әсас э'тибарилә хәял аләминдән айрылмыр. Бунлар чох узаг кечмишә, шаһлар, султанлар, ханлар дүнясына вә я һейванлар аләминә аид олуб галыр. Бу жанрда язылмыш ән сон әсәрләрдә дә мүасир мөвзулара тохунулмур. 1954-чү илдә «Пионер» журналы сәһифәләриндә, «Ушагкәнчнәшр» тәрәфиндән бурахылмыш әсәрләр, Әли Вәлиевин «Мадарын дастаны», Ә. Әлибәйлинин «Гурд нағылы», З. Ҹаббарзадәнин «Түлкү вә габан» әсәри, М. Һ. Тәһмасибин «Чичәкли дағ» нағылп'еси бу гәбилдәндир.

Бунларын ичәрисиндә Әли Вәлиевин «Мадарын дастаны» вә М. Һ. Тәһмасибин «Чичәкли дағ» әсәрләри мәзмун э'тибарилә ән көркәмли вә яхшы әсәрләр һесаб олуна биләр.

Әли Вәлиевин «Мадарын дастаны» әсәри халг нағыллары әсасында, бу нағылларын әсас элементләрини вә прийомларыны көзләмәк йолу илә ярадылмышдыр. Мөвзу халг нағылларында олдуғу кими, ики севкилинин,—бурада нахырчы оғлу Мадар илә шаһ гызы Лаләнин бир-биринә говушмаг йолунда әзиййәт чәкмәсиндән, мүбаризә этмәси, фәдакарлыг вә гәһрәманлыг көстәрмәсиндән ибарәтдир. Севкилиләрин дүшмәни шаһ, онун көмәкчиләри олан шәрр гүввәләр—тилсимли адам вә саирә, мүсбәт гәһрәман Мадар илә Лаләнин көмәкчиләри исә чейран, чобан, дәвә саһибләри, атычы вә тилсимдән гуртарылмыш сайсыз-һесабсыз зәһмәткешләрдир.

Һеч бир нағылы эйнән тәкрар этмәйән, лакин бир чох нағылларын әсас мотив вә иштиракчыларыны: тилсимли дағлар, алтына гызыл басдырылдығы үчүн мәһсул вермәйән торпаглар, даша дөндәрилмиш вә я һейван шәклинә салынмыш адамлар, гәһрәмана көмәк эдән хейирхаһ көйәрчинләр вә и. а.-ни өз ичәрисинә алмыш бу нағыл охучулар тәрәфиндән мараглә, севилә-севилә охунур, яхшы ядда галыр, мәнфи гүввәләрә гаршы гәзәб вә нифрәт, мүсбәтләрә рәғбәт вә мәһәббәт һисси оядыр.

Әсәр нағыл жанрына мәхсус садә вә сәмими бир дилдә язылмышдыр.

Әсәрдә һәм нағыла бәнзәр, һәм дә орикинал, садә, тәбии вә тә'сирли үслубда язылмыш парчаларла янашы чәтин әрәб-фарс сөзләри вә тәк-тәк сүн'и ифадәләр дә вардыр. Мәсәлән, тале, дәрһал, гәт'иййән, интаһасыз, әләлхүсус, мүгәддәс, сәрт, сүн'и, мүлтәфит, мане, экс-сәда, мәлул, әмин ол, әбәди, һәдәф, вүчуд кими сөзләрин әсасән аз яшлылар үчүн язылмыш, һәм дә нағыл сәпкисиндә бир әсәрдә ишләдилмәси арзу олунмаян сөзләрдир.

Әсәрин ән чанлы вә севимли образларындан бири олан чобанын сәмими, тә'сирли вә садә данышығында, нәдәнсә бә'зән белә риторик вә өзүнә ярашмаян ифадәләр дә вар:

«—Тилсимләри гыран—сеһрбазларын, овсунчуларын пучлуғуну ифша эдән инсандыр, онун ағлыдыр. Һәят әшрәфиси, дүнянын шөһрәти инсандыр. Өмрә зинәт верән инсан оғлудур...».

Әсәр, әксәр халг нағылларында олдуғу кими, көзләнилмәз бир һалда нәтичәләнир. Гызыл гуш тәсадүфән кәкликлә бәрабәр сеһирли адамын чаны олан тилсимли ағачы да кәтириб кәлир. Һалбуки, охучу Мадар илә тилсимли адамын гаршылашмасыны, онларын мүбаризәсини вә Мадарын, онун йолдашлары вә көмәкчиләринин һәмин бу тилсимли ағачы нечә чәтин бир мүбаризә илә әлдә эдәчәкләрини кәркин бир интизарла көзләйир. Әлбәттә, әсәрдә хейир гүввәләрин гәләбәсининн чәтин мүбаризә илә газанылдығы көстәрилсәйди, даһа яхшы оларды.

Нағыл сәпкисиндә язылмыш «Чичәкли дағ»ын мүәллифи М. Һ. Тәһмасиб һәр һансы һазыр бир нағылы алыб, садәчә сәһнәләшдирмәмиш, нағылвары орикинал бир п'ес ятратмышдыр. Әсәр мүсбәт гәһрәманлар олан Һәким баба, Мәтанәт, Элшән, Һады-Буду вә онларын архасы олан эл илә—хан, вәзир, онларын көмәкчиләри—сеһирли шәрр гүввәләр арасында мүбаризә мөвзууна һәср эдилмишдир. Халг нағылларында эксәриййәтлә мүбаризә әсасән гол күчү, чәсарәт, чевиклик вә саир бу кими физики үстүнлүк сайәсиндә газанылыр. Бурада исә, мүәллиф элмин-билийин үстүнлүйүнү биринчи плана чәкмиш вә буну әсәрин конфликти илә үзви сурәтдә бағлая билмишдир.

Элшән шәрр гүввәләрлә мүбаризәдә өз гол күчүнә күвәндикдә, ачиз галыр вә анчаг Һәким бабанын көмәйилә элмә-билийә йийәләндикдән сонра тилсимләри ачмаға, шәрр гүвәләрә галиб кәлмәйә мүвәффәг олур. Әсәрин яхшы чәһәтләриндән бири будур ки, гәһрәман тәкбашына мүбаризә апармыр, онун шәрр гүввәләрә галиб кәлмәси Һәким бабанын, Мәтанәтин вә әсәрин ушаг иштиракчылары олан Һады илә Будунун, һәмчинин элин көмәйилә олур. Әсәрдә һейванлар да иштирак эдир вә бунлар һадисәләрин инкишафына мүәййән дәрәчәдә тә'сир эдирләр. Бурада ат илә ит, бир дә нағылларын даими иштиракчысы олан хейирхаһ көйәрчинләр вар.

Әсәр, үмумиййәтлә, тамашачы ушаглара мүсбәт тә'сир бағышлайыр. Лакин әсәр өз маһиййәтинә көрә, йә'ни нағыл-п'ес олдуғундан, әсасән аз яшлы тамашачылар үчүн язылдығындан, яхшы оларды ки, ушаг иштиракчыларын вә һейванларын әсәрдәки ролу бир гәдәр артыг олайды. Индики вәзиййәтдә исә, Һады илә Буду эпизодик роллардыр вә һейванлар һәддән артыг пассивдирләр.

Фолклору бу вә я дикәр дәрәчәдә ишләмәк йолу илә ярамныш яхшы әсәрләрдән кәтирдийимиз бу ики мисал ушаг әдәбийяты фондуну зәнкинләшдирмәк үчүн бу саһәдә кениш имканлар олдуғуну айдын көстәрир.

Биз белә әсәрләрин ярамасыны лазым билмәклә бу чәһәти хүсусилә гейд эдирик ки, ушаглар үчүн севимли, мараглы вә чәлбэдичи бир жанр олан нағыл-тәмсил жанрынын мөвзу даирәсини ялныз белә кечмиш заман, мәкан, хәял вә һейванлар аләми илә мәһдудлашдырмаг доғру дейилдир. Мүасир мөвзуларда да нағылвары-тәмсилвары әсәрләр язмаг олар вә лазымдыр.

Фолклордан истифадә эдәркән, бә'зи йолдашлар дәдә-бабадан галма нағылларымызы «мүасирләшдирирләр». Мәсәлән, «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм» нағылында кечини аз гала 'колхоз дәмирчиханасына кәтирир, нағыл дилини «әдәби» китаб дилинә чевирирләр вә я «Ким күчлүдүр» нағылына зәһмәткеш инсан (аз гала фәһлә вә я колхозчу) образы әлавә эдирләр. Мәсәлән, Ушагкәнчнәшрин ени бурахдығы «Гары вә бузов» нағылы беләдир. Лакин бу йол янлыш бир йолдур.

«Ким күчлүдүр» нағылында пишик һамыдан күчлү чыхыб дейир:

Күчлүйәм һа күчлүйәм,
Дырнағы үлкүчлүйәм,...

Ән хырда ушаглар да яхшыча баша дүшүрләр ки, пишик һамыдан күчлү дейил, бу ялныз хош бир зарафат вә әйләнчәдир. Амма буну баша дүшмәйән яшлы адамлар бура мүтләг зәһмәткеш инсан әлавә этмәйи лазым билирләр ки, ону һамыдан күчлү көстәрсинләр вә беләликлә нағыл «мүасирләшсин».

Бу йол бир дә она көрә янлышдыр ки, әсл халг нағылыны тәһриф эдир; онун йүнкүл вә хош юморуну, тәравәт вә көзәллийини итирир, сахталашдырыр. Һәм дә көһнә нағылы «мүасирләшдирмәклә» әсл орикинал нағыл яратмаг ишинә мане олур.

Белински вахтилә рус халг нағылларыны белә тәһриф эдәнләрә чох кәскин бир дилдә демишди: бачарырсыныз, өзүнүз ени нағыл ярадын, бачармырсынызса, халг нағылларыны корламайын!..

Фолклор нөвләриндән вә прийомларындан, хүсусилә нағылдан ушаглар үчүн севимли вә асан мәнимсәнилән бир жанр кими истифадә эдән Пушкин, Толстой, Горки вә мүасир совет язычылары Барто, Чуковски, Маршак вә башгалары бу нөв нағылларын яхшы нүмунәләрини вермишләр. Бунларын ичәрисиндә ән актуал мүасир мөвзуларда язылмыш, индики американ-инкилис империалист вә мүстәмләкәчиләрини ифша эдән севимли ушаг нағыллары да аз дейилдир. Чуковскинин «Доктор Айболит», Маршакын «Мистер Твистер», Маяковскинин «Йоғун Петка илә арыг Симанын нағылы» әсәрләрини буна мисал көстәрмәк олар.

Тәәссүф ки, Азәрбайчан язычыларынын бу нөвдә язылмыш мүасир совет нағылларындан нүмунә кәтирә билмирик. Бунунла бәрабәр ени орикинал нағыл яратмаг саһәсиндә раст кәлдийимиз илк тәшәббүсләри севинчлә гейд этмәлийик. Дүздүр, бу нағыллар һәлә мүкәммәлликдән чох узагдыр, амма илк аддым олмаг э'тибарилә мараглыдыр. Бунлардан бири Һ. Сейидбәйлинин «Вәфалы итлә оғру пишийин нағылы»дыр. Бир мешә кешикчисинин кичик дахмасында яшаян бир пишийин оғурлуғу вә итин доғрулуғу кими «кичик» бир мөвзуя һәср эдилмиш бу нағылда бә'зи нөгсанлар да вардыр. Мәсәлән, саһиби ити мешәдә аздырдыгдан сонра, ит мешәдән йол тапа билмир ки, бу да итин, нечә дейәрләр, «тәбиәтинә» уйғун дейилдир. Башга мешә һейван вә гушларынын верилишиндә дә хырда нөгсанлар вардыр. Нағылын дилиндә дә бир гәдәр сүн'илик, китаб дили тә'сири вардыр. Амма бунларла бәрабәр нағылда чох мараглы бир сүжет хәтти, мә'налы бир мәзмун вә яхшы бир идея верилмишдир—доғрулуг һәмишә әйрилийә үстүн кәләчәкдир!

* * *

Ушаг әдәбийятынын, хүсусән аз яшлылар үчүн язылан әсәрләрин мөвзу даирәсини кенишләндирмәк үчүн, нағыл вә халг әдәбийятынын дикәр нөвләриндән истифадә этмәк олар вә лазымдыр. Бу жанрларда да, мәсәлән, өлкәмиздә тәсәррүфат вә сәнае гәһрәманлары, хам торпагларда ени һәят ярадaнларын һәятындан тутмуш, әлләриндә едди дәйирман дашы әвәзинә атом вә һидрокен бомбалары ойнадан индики «едди башлы дивләрә» гәдәр, ән мүасир мөвзуларда әсәрләр язмаг мүмкүндүр. Әсл мәсәлә бурададыр ки, мөвзулары нағыллардан дейил, мүасир һәятдан алмаг лазымдыр.

* * *

Фолклорла янашы, ушаглар үчүн классик әдәбийятымыздан истифадә илә дә бир чох әсәрләр язылмыш вә язылмагдадыр. Даһи Низамидән тутмуш, бөйүк ингилабчы сатирик халг шаиримиз Сабирә гәдәр бөйүк вә көркәмли шаир вә әдибләримизин бә'зи гиймәтли әсәрләри ушаг әдәбийяты фондуна дахил олмуш вә онларын бә'зиләри мәһз ушаг вә кәнчләр үчүн аз-чох әсәр язмышлар.

Азәрбайчан классикләринин әдәби ирсиндән истифадә илә аз яшлы ушаглар үчүн ишләнилмиш «Сеһирли үзүк», «Искәндәр вә чобан», «Шаһ вә хидмәтчи», «Симнар», «Сиррли саз», «Мейвәләрин бәһси» кими әсәрләр ушаглара өлкәмизин кечмиши, шаһларын зүлмү, зәһмәткешләрин азадлыг йолунда мүбаризәси барәсиндә мүәййән мә'лумат вә тәсәввүр вердикләринә көрә тәрбийәви әһәмиййәтә маликдирләр.

II. ИНГИЛАБИ ҺӘРӘКАТ МӨВЗУУ

Ушаг вә кәнчләримизин коммунизм руһунда тәрбийәси, онларда сағлам дүнякөрүшү яранмасы үчүн вачиб олан мөвзулардан бири өлкәмиздә азад вә хошбәхт һәят гурулмасы уғрунда апарылмыш азадлыг мүбаризәси мөвзуудур. Бу мөвзуда язылмыш әсәрләрә хүсуси бир диггәтлә янашмаг, онларда ингилаби мүбаризә тарихинә аид фактларын дүзкүн верилмәсинә, бу әсәрләрин бәдии сәвиййәсинин йүксәк, дил вә ифадә васитәләринин тә'сирли олмасына чалышмаг, белә әсәрләрә йүксәк тәләбкарлыгла янашмаг ән вачиб вәзифәләрдән биридир.

Ушаг вә кәнчләримиз үчүн бу мөвзуда язылмыш көркәмли әсәрләрдән бири Меһди Сейидзадәнин «Сталин адына музейдә» адлы әсәридир.

Мүәллиф кечмиш Русиянын ән мүһүм фәһлә мәркәзләриндән вә Үмумрусия мигясында ингилаби һәрәкатын ән гайнар очагларындан бири олан Бакыда ингилаби мүбаризәнин әсас мәрһәләләрини бәдии сурәтдә әкс этдирмәк вә букүнкү сосялист Бакысынын симасыны көстәрмәк кими чох мүһүм вә мәс'улиййәтли бир вәзифәйә киришмиш вә әсас э'тибарилә мүвәффәгиййәтлә еринә етирмишдир. Әсәрдә музей экспонатларындан истифадә йолу илә, әсасән Бакыда вә үмумиййәтлә Азәрбайчанда Бөйүк Октябр сосялист ингилабы уғрунда, онун наилиййәтләринин харичи вә дахили дүшмәнләрдән горумаг уғрунда апарылан мүбаризә тарихиндән ушаглара мә'лумат верилир.

Мүәллиф тамамилә дүзкүн һәрәкәт эдәрәк, бә'зән музей чәрчивәсиндән кәнара чыхыб, тарихи фактлары һәятла әлагәләндирир. Анчаг белә һаллар аздыр вә бә'зән әсәр музей һаггында бәләдчи китаб кими, ялныз бу вә я дикәр экспонаты бир нечә мисрада тәсвир вә шәрһ этмәклә кифайәтләнир. Пионер яшлы ушаглар үчүн яхшы бир китаб олан бу әсәри тамамилә нөгсансыз кими көстәрмәк һәм охучулара, һәм дә мүәллифә һөрмәтсизлик оларды.

Бу нөгсанлардан башлычасы музейдәки бу экспонатларын әкс этдирдийи тарихи фактларла индики чанлы һәят арасындакы әлагәнин зәиф олмасыдыр. Мәсәлән, китабда Бакы зәһмәткешләринин илк Бир май нүмайишләриндән бирини көстәрән һәйәчанлы бир лөвһә вар. Мүәллиф лөвһәнин алтына ялныз бу мисралары әлавә этмәклә кифайәтләнир:

Фәһләләр бирләшибләр,
Әлләрдә ал байраглар,
Бу бирлик, бу гүдрәтдән
Титрәйир санки дағлар...

Лөвһә шеирдән гат-гат гүввәтли тә'сир бағышлайыр вә шеир онун көлкәсиндә итиб-батыр. Мүәллиф бу күчлү фәһлә нүмайиши гаршысында һәгигәтдә олдуғу кими: фабрикантларын, мүлкәдарларын, полис башчыларынын дейил, нәдәнсә, «дағларын титрәдийини» көстәрир. Әкәр ялныз «байраглар» сөзү илә гафийәдар олдуғу үчүн «дағлар» көстәрилирсә (йәгин ки, беләдир!), бу Сейидзадә кими тәчрүбәли вә исте'дадлы бир шаирдән көзләнилмәз.

Мүәллифин музей экспонатларыны тәсвир вә изаһ йолу илә кетмәси, әсәрдә бир чох уйғунсузлугларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бунун нәтичәсиндә мүәллифин китабда чап эдилмиш шәкилләр барәсиндә «будур!»—дейә шәкилдә олмаян шейләри садыламасы хошакәлмәз бир тә'сир бурахыр. Мәсәлән, китабын 9-чу сәһифәсиндә ингилабдан әввәл кәнддә зорла верки алынмасы лөвһәсини тәсвир эдәркән, мүәллиф дейир:

Бүкүлүб гочаларын
Бели бир ораг кими,
Чаванлар саралыблар
Солғун бир ярпаг кими...

Шәкилдә исә, тәк бирчә гоча вар. о да дим-дик дурмушдур. Чаванлар исә һеч йохдурлар.

Әкәр мүәллиф пассив тәсвири йол илә кетмәйиб, экспонатлара даһа актив мүнасибәтлә янашсайды, шеир экспонатлары изаһ васитәсинә чеврилмәз, экспонатлар ше'ри тамамлайычы бир васитә олар, әсәрин бәдии тә'сир гүввәси хейли артарды.

Енә музей экспонатларынын едәйиндә кетмәк нәтичәсидир ки, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасы һаггында данышаркән, мүәллиф бунун нә вахт, һансы илдә баш вердийини көстәрмәдән, һеч бир дахили рабитә көзләмәдән, Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүнә кечир, сонра енә вәтәндаш мүһарибәси дөврүнә гайыдыр.

Бу әсәрлә әлагәдар олараг сүжетсиз тәсвири поэма мәсәләсиндән данышмағы лазым билирик. Мә'лумдур ки, дүня әдәбиййатында бу чүр әсәрләр чохдур. Мәшһур ингилабчы алман шаири Һейненин өлмәз «Алмания» поэмасы бу чүр әсәрләрдәндир. Белә әсәрләрдә, ади поэмаларда зәрури олан сүжет хәтти, йә'ни ардычыл сурәтдә инкишаф эдән һадисә, әһвалат, характерләр йохса да, буну мөһкәм дахили вәһдәт әвәз эдир; мүәллифин шәхси көрүш гүввәси, тәсвир этдийи һадисәләрә сон дәрәчә фәал мүнасибәти, заһирән дағыныг вә рабитәсиз кими көрүнән һадисәләри бирләшдирир.

Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поэмасы да беләдир. Лакин «Сталин адына музейдә» әсәриндә бу вәһдәт вә дахили рабитә зәифдир. Мүәллиф музейә экскурсияя кәлмиш пионерләрин ялныз салонлары кәзмәси һадисәсини бирләшдиричи бир васитә кими көтүрмүшдүр. Буна көрә дә пионерләрин бир салондан дикәринә кечәркән, арада атдыглары бир нечә рабитәсиз атмача бу вәһдәти ярада билмир. Мүәллифин ени сосялист Бакысынын тәсвиринә һәср этдийи һиссә дә әсәрин әввәлки һиссәсилә битишмир. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә дә әсәрин композисиясы сон дәрәчә зәифләшмиш олур.

Мә'лум олдуғу кими, дил вә ифадә бизим ушаг әдәбиййатынын ән зәиф еридир. Бурада көстәрәчәйимиз нөгсанлар ялныз М. Сейидзадәйә вә онун ялныз бу әсәринә хас олан нөгсанлар дейил, бәлкә бүтүн ушаг әдәбиййатымыза, хүсусән бу әдәбиййатын мәнзум һиссәсинә аид олан үмуми нөгсанлардыр.

М. Сейидзадә бизим ушаг әдәбиййатынын ән көркәмли нүмайәндәси олдуғундан, бу нөгсанлары онун ән яхшы әсәрләриндән тапыб көстәрмәклә, йолдашларын диггәтини бу мәсәләйә даһа артыг чәлб этмәк истәйирик.

М. Сейидзадә бизим классик әдәбиййаты, хүсусән классик ше'ри яхшы билән язычылардандыр. Бу, онун үчүн мүсбәт бир чәһәтдир. Язычынын әдәбиййат саһәсиндә билийи нә гәдәр чох оларса, о нә гәдәр чох дил биләрсә, хүсусән өз әсәрләрини яздығы дили нә гәдәр яхшы биләрсә, әсәрләри дил чәһәтдән о дәрәчәдә гүввәтли—тә'сирли олар. Дили яхшы билән вә онун бүтүн инчәликләриндән ериндә, маһарәтлә истифадә этмәйи бачаран язычыларын әсәрләри, хүсусән, ушаглар үчүн яздыглары әсәрләр, чох садә, лакин эйни заманда чох бәдии, чох тә'сирли олур. Пушкинин, Толстоюн, Горкинин, Сабирин, Сәһһәтин әсәрләрини буна мисал көстәрмәк олар.

Лакин тәәссүфлә гейд этмәлийик ки, М. Сейидзадә ушаглар үчүн яздығы әсәрләрдә классик шеир дили ән'әнәләринин тә'сири алтындан чыха билмир. Белә бир тә'сири Сейидзадәнин «Сталин адына музейдә» китабында да көрүрүк.

Бу әсәрин дилиндәки башлыча чәтинлик мүчәррәд мәфһумларын һәддән чох ишләдилмәсидир.

Әсәрдә «әмәли көзләрдән охумаг», «тарихин меһвәрини дәйишмәк», «әмәли байраг этмәк», «шүурларда аловлу мәш'әл яндырмаг», «көздә дүһа дуймаг», «дүһа илә гапы ачмаг» вә саир бу кими мүрәккәб ифадәләр ишләдилмишдир. Мәсәлә ялныз бу сөзләрин чохунун яд әрәб сөзләри олмасында дейилдир. Әсл мәсәлә бурасындадыр ки, бу чүр мүчәррәд мәфһумлар һансы дилдә олурса-олсун, бу шәкилдә ифадә эдилдикдә, мүәййән яша чатмамыш

ушаглар тәрәфиндән әсла анлашылмаз.

М. Сейидзадәнин идејача сағлам, мәзмунча долғун вә әсасән яхшы олан бу әсәри дил чәһәтиндән, тәәссүф ки, бир гәдәр нөгсанлыдыр. Мүәллиф бу әсәрин енидән нәшри үзәриндә, хүсусән аз яшлылар үчүн ени әсәрләр үзәриндә ишләдикдә, бу чәһәтә хүсуси фикир вермәлидир.

* * *

Ингилаби һәрәкат тарихи мөвзуунда язылмыш әсәрләри нәзәрдән кечирдикдә, көрүрүк ки, бу саһәдә яхшы орикинал әсәрләр һәлә аздыр. Тарихи мөвзу, хүсусилә азадлыг вә ингилаб уғрунда мүбаризә, вәтәндаш мүһарибәси, Бөйүк Вәтән мүһарибәси мөвзулары ушаг вә кәнчләримиз үчүн һәр чәһәтдән олдугча мараглы вә файдалыдыр. Бу мөвзуларда язылмыш әсәрләрин гәһрәманлары ушаг вә кәнчләримиз үчүн чанлы бир нүмунә, тәглид едиләчәк идеал гәһрәманлар дәрәчәсинә йүксәлир.

III. ЗӘҺМӘТ МӨВЗУУ

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра, бизим өлкәмиздә зәһмәткеш инсан үчүн намус вә шәрәф ишинә чеврилмиш олан зәһмәт, әлбәттә, әдәбийят үчүн дә даими, түкәнмәз шәрәфли бир мөвзу мәнбәидир. Зәһмәт бүтүн совет адамлары үчүн азад вә хошбәхт һәятын бинөврәсини тәшкил едир. Инсанын инсан тәрәфиндән истисмар едилмәси кими вәһши ганун-гайдаларын ортадан галдырылдығы совет өлкәсиндә зәһмәт бөйүклү-кичикли бүтүн совет вәтәндашлары үчүн сәадәт мәнбәинә чеврилмишдир. Зәһмәт совет ушаг вә кәнчләри үчүн тәһсил вә тәрбийә ишиндә дә бинөврәдир.

Азәрбайчан совет ушаг әдәбийятында да өлкәмизин мүхтәлиф сәнае вә тәсәррүфат саһәләриндә чалышан инсанларын шәрәфли зәһмәтинә аид әсәрләр язылмыш вә язылмагдадыр. Бу әсәрләр совет ушагларына зәһмәтә мәһәббәт, зәһмәткеш инсанлара һөрмәт һисси ашыламаг, онларын кәләчәкдә өзләринә сәнәт сечмәк ишинә көмәк етмәк, һәлә кичик яшлардан зәһмәт вәрдишләри ъаратмаг кими нәчиб мәгсәдләрә хидмәт едир. Лакин, бу мөвзуда язылмыш бүтүн әсәрләр ейни дәрәчәдә мүвәффәгиййәтли дейилдир. Бу әсәрләрин мүвәффәгиййәт вә нөгсанларыны айдын көрмәк үчүн, сон илләрдә язылмыш әсәрләрдән бир нечәсини көздән кечирәк.

Белә әсәрләрин көркәмлиләриндән бири М. Сейидзадәнин «Балыгчылар» адлы поэмасыдыр. Республикамыз әсасән өз нефт сәнаеи илә, кәнд тәсәррүфатында исә, әсасән памбыгчылыг илә мәшһур олдуғундан, язылан әсәрләрин бөйүк бир әксәриййәти әсасән бу мөвзулара һәср едилмишдир. Лакин сәнае вә тәсәррүфатын бу саһәләриндән башга өлкәмизин дикәр тәсәррүфат саһәләри дә әһәмиййәтлидир. Бунлардан бири дә балыгчылыгдыр. Бизим дәдә-бабаларымыз балыгчылыгла да мәшғул олмуш, инди дә республикамызын тәсәррүфатында балыгчылыг көркәмли ер тутур. Балыгчыларын зәһмәти исә, һәгигәтән гәһрәманлыг, фәдакарлыг, чүр'әт, дөзүм, мәтанәт тәләб едән чәтин бир сәнәтдир. Ейни заманда һәмишә әдәбийят вә сәнәт үчүн чазибәли бир мөвзу олан чошгун дәнизлә мүбаризә балыгчылыг сәнәтилә айрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Бүтүн бунлара бахмаяраг, Азәрбайчан ушаг әдәбийятында, үмумиййәтлә Азәрбайчан әдәбийятында дәниз вә балыгчылыг мөвзуу өз әксини тапмамышдыр.

М. Сейидзадәнин биринчи мүвәффәгиййәти бундан ибарәтдир ки, тохунулмамыш бир мөвзуа әл атмышдыр. Әсәрин әсас мөвзуу Хәзәр балыгчыларынын фәдакар зәһмәтини әкс етдирмәк, ушаг вә кәнчләримиздә тәсәррүфат вә зәһмәтин бу саһәсинә рәғбәт вә мәһәббәт оятмагдан ибарәтдир.

Бунунла янашы мүәллиф балыгчылыг саһәсиндәки зәһмәтин мараглы вә чазибәли тәрәфләрини көстәрмәйә, охучулара бу барәдә мә'лумат вермәйә дә чалышыр. Мүәллиф дәнизә фәал балыг овуна чыхмаг, кечәләр електрик ишығында балыг овламаг барәсиндә дә мараглы мә'лумат верир. Бүтүн бунлар әсәрин мүвәффәгиййәтли чәһәтләридир. Лакин әсәрдә нөгсанлар да вардыр. Бу нөгсанлардан башлычасы, конфликтин зәиф олмасыдыр. Бу, әсасән вәтәкәнин кечмиш мүдири Фәрманла ени мүдир Е'тибар арасында кедән мүбаризәдән ибарәтдир. Бу мүбаризәнин нә вахтдан башландығы, нә үстүндә кетдийи охучуя мә'лум дейилдир. Даһа доғрусу, охучу өзү бунун шаһиди олмамыш, ялныз Е'тибарын дилиндән ешидир:

Мәндән габаг вәтәкәдә мүдирди
Фәрман,
О ялныз өз файдасыны күдүрдү һәр ан.
Чалышмырды хейр версин Вәтәнә, халга,
Ону һәят дәнизиндә йыхды бир
далға...

Әлбәттә, бу конфликт о заман мараглы вә тә'сирли оларды ки, Фәрманын вәтәкәдә мүдир олдуғу заман өз файдасыны нечә күддүйүнү, ону һәят дәнизиндә бир далғанын нечә йыхдығыны охучу өз көзү илә көрәйди. Амма охучу бунлары Е'тибарын дилиндән, үмуми бир шәкилдә ешидир. Фәрманын Е'тибарла мүбаризә үсулу да чох ибтидаидир. Дәниздә тәһлүкәли вәзиййәтдә олан балыгчылара көмәйә кетмәк лазым кәлдийи заман, Фәрманын әлалтысы Сәфдәр, йәгин ки, онун тапшырығы илә, дәнизә чыхмаг истәмир, бунун үчүн белә бир бәһанә кәтирир:

Көмәйә йолласаг, мәһв оларыг биз.
Бир дә магнит гызыб, су дәйсә әкәр,
Матор дәрһал янар, гайыг чеврилләр.

Беләликлә әсәрин мәнфи гәһрәманлары чох садәдил вә ахмаг кими көстәрилир. Маһир бир дүшмән әлбәттә бу чүр һәрәкәт етмәзди, чүнки о өз-өзүнү ифша едир вә һамынын көзүндән салыр. Әсас мәнфи гәһрәман олан Фәрман ахмаглыгда әлалтысындан кери галмыр. О, Е'тибары трест мүдиринин көзүндән салмаг үчүн белә бир «вәзиййәтдән» истифадә едир.

Дәниздә бәрк фыртынадыр. Далғалар балыг торуну гырыб апарыр. Е'тибар саһилдә һәйәчан ичиндәдир. О, көзүнү тордан айырмыр. Бу заман Фәрман кәлиб, она:

Дейир:—Трест рәиси
Кәлиб чағырыр сәни.
Фикрә далмыш Е'тибар
Ешитмир бу сөзләри...

Е'тибар куя Фәрманы нә көрүр, нә онун сөзләрини ешидир вә ата миниб, торун далынча саһил бою кедир. Бу, әлбәттә о гәдәр дә инандырычы бир һал дейил. О, нечә олса, Фәрманы көрәр, бир шей сорушар, бир шей тапшырарды. Лакин, Фәрман онун тор далынча кетдийини билә-билә, кәлиб трест рәисинә дейир ки, куя Е'тибар өз гонағы илә кейфә кетмишдир. Айдындыр ки, белә ахмаг бир ифтиранын үстү чох тезликлә ачылачагдыр. Елә дә олур вә Фәрман пис вәзиййәтдә галыр.

Башга бир һалда, електрик ишығында ени үсулла ова чыхмаг тәклиф едилдикдә дә, Фәрман буна е'тираз едир, беләликлә дә өзүнү һамынын нәзәриндән салыр. Нәһайәт, Фәрманын ярамазлығыны, онун фитнәкарлығыны ачыг-ашкар көстәрән бу гәдәр фактлар ола-ола, бунлар ону ифша үчүн кафи олдуғу һалда, мүәллиф нәдәнсә, Фәрманы ифша етмәк үчүн башга, тамамилә тәсадүфи бир һадисәйә мүрачиәт едир: Фәрман әлалтысы Сәфдәрә өз чиркин ишләри барәсиндә яздығы бир мәктубу, тәләсдийиндән:

Имзасыз мәктубларла
Пакетә гоюб сәһвән...

трест рәисинә көндәрир. Беләликлә дә енә өз ифшасына сәбәб олур.

Әлбәттә, бу чүр садәлөвһ дүшмәнләрлә мүбаризә апармаг асандыр вә бу нә Е'тибара, нә трест рәисинә, нә дә коллективә әсл мүбаризә үчүн имкан вермир. Чүнки ахмаг дүшмән һәр аддымда кобуд, йөндәмсиз һәрәкәтләрилә өзүнү ифша едир. Амма һәятда белә олмур.

Тәәссүфлә гейд етмәйә мәчбуруг ки, мүәллиф мөвзу вә мәзмунун она вердийи кениш имканлардан лазымынча истифадә етмәмишдир. Дәниз,

онун шылтаглыглары, азғын далғалары илә мүбаризә апармаг романтик гәһрәманлыглар көстәрмәк үчүн һәр чүр шәраит ярадыр. Бурада тәһлүкәли вәзиййәтләр чох тез-тез әмәлә кәлә биләр вә бу вәзиййәтләрдә балыгчыларын бир-биринә көмәкләри, онларын дахили аләмләринин достлуг, йолдашлыг, бәрк аягда бир-бири үчүн фәдакарлыг көстәрмәк, мәрдлик, мәтанәт имтаһанларындан чыхмаг кими кәркин вәзиййәтләр бурада һәр ан баш верә биләр. Белә кәркин вәзиййәтләр ярадыб, балыгчыларын дахили аләмләрини ачыб көстәрмәк, ушаг вә кәнчләрдә онларын тәһлүкәли, эйни заманда чох марағлы, шәрәфли вә мәрданә зәһмәтләринә рәғбәт вә мәһәббәт һисси оятмаг үчүн кениш имканлар вар иди. Нәдәнсә, мүәллиф бу имканлардан лазымынча истифадә этмәмишдир. Фәрманын әлалтысы Сәфдәр дәнизә чыхмагдан имтина этдикдә, Э'тибар өзү тәк башына кедиб балыгчылары вә балыгла долу гайығы тәһлүкәли вәзиййәтдән асанлыгла хилас эдир. Бунун кими ачыг дәниздә фәал ов, кечә электрик ишығында илк балыг ову да һеч бир чәтинлик, һеч бир тәһлүкәли һал олмадан асанлыгла баша кәлир.

Мүәллиф әсл балыгчылыг зәһмәти просесини, бир нечә эпизод һалында вермиш олсайды, бу, охучуларын көзү гаршысында чанланыб, онлара айдын бир тәсәввүр верәрди. Бәдии әдәбийятда конкретлийин әсас әламәтләриндән бири һадисәләри истәр мүәллиф, истәр иштиракчыларын дилиндән нағыл этмәкдән даһа чох ону көзлә көрүләчәк дәрәчәдә чанлы көстәрмәкдән ибарәтдир. Мүәллиф исә, бунун үчүн һәр чүр имкана малик олдуғу һалда, нәдәнсә балыгчылыг барәсиндә мә'луматы балыгчыларын зәһмәт просесиндә көстәрмәк әвәзинә, буну бир мүхбирин васитәсилә топланан мә'лумат шәклиндә верир:

Учур көйдә нечә карванла гушлар,
Балыглар да суда элә үзүрләр,
Каһ дәниздә, каһ да чайда кәзирләр.
Тәбиәтдә ганун беләдир анчаг,
Бир балыг нә гәдәр кетсә дә узаг,
Дөнүб мәсканинә о төкүр күрү.
Хәзәр балыглары кәзсә дә Күрү,
Олур сон мәсканы енә дә дәниз...

Әкәр мүәллиф охучулара балыгларын һәяты барәсиндә зоолокия нөгтейи-нәзәриндән мә'лумат вермәк истәйирсә, бу артыгдыр. Чүнки ушаглар буну дәрсдә даһа дүзкүн, даһа айдын охуюб баша дүшә биләрләр. Бундан башга, балыгларын әввәл вә я сон «мәсканләринин» дәниз олдуғу доғрудурму? Мәкәр балыглар Күрү кәздикдән сонра күрүнү дәнизәми төкүрләр?

Мүәллиф бу мәсәләләри дүзкүн гоймамыш, наһаг ерә бу мәсәләни әсәрин әсасыны тәшкил этмәли олан зәһмәт просесиндән айырыб, мүхбирлә мүсаһибә шәклиндә, гуру мә'лумат һалында вермишдир.

Нәһайәт электрик ишығында балыг тутмаг барәсиндә әсәрин баш гәһрәманы Э'тибарын сөзләриндәки риториканы гейд этмәк лазымдыр. О, ичласда ишыгла балыг тутмаг үсулундан, габагчыл вәтәкәләрин наилиййәтиндән данышыр. Яхшы оларды ки, мүәллиф буну Э'тибарын нитгиндәнсә, һәмән вәтәкәләрин тәчрүбәсиндән чанлы бир эпизодла верәйди.

Әсәрин дил вә ифадә васитәләри дә Сейидзадә кими тәчрүбәли вә исте'дадлы бир шаирдән көзләнилән дәрәчәдә бәдии кейфиййәтдә дейилдир. Бурада үмумилик вә бир дәрәчәйә гәдәр мүчәррәдлик нәзәрә чарпыр. Әсәрин гәһрәман вә иштиракчылары эйни дәрәчәдә дүзкүн, «шаиранә» ифадәләрлә данышырлар. Нәинки иштиракчыларын данышыг дили арасында фәрди хүсусиййәтләр, һәтта мүәллифин дили илә иштиракчыларын дили арасында да фәрг йохдур.

Мүәллиф нәдәнсә әсәрин бәдии ифадә васитәләриндә мәзмун вә тәсвир олунан об'ект илә уйғунлуға диггәт етирмәмишдир. О, дәниздә үзән гайығы белә бир бәнзәтмә илә тәсвир эдир:

Гартал кими ганад ачыб суда бир
елкән...

Гайыг атлас суларда
Сүрүшүр үзә-үзә,
Саики кениш фәзада
Бир гартал ганад чалыр.

Бурада заһирән һәр шей өз ериндәдир. Амма, бәнзәдилән чәһәтләр арасында бәнзәйиш о гәдәр дә яхын вә хош дейилдир. Мә'лумдур ки, гартал гуруда олан, өзү дә гара рәнкли гушдур. Гайыг исә, судадыр вә елкән үмумиййәтлә ағ олур. Белә һалда елкәни гу гушуна вә саир дәниз гушларына бәнзәтмәк даһа яхшы оларды.

Мүәллифин «гүдрәт, әзәмәт» кими курултулу сөзләрдән һәддән артыг истифадә этмәси дә, әсәрин дилиндәки нөгсанлардандыр:

Көйләр гәдәр әзәмәтли көрүнүр Хәзәр...
Фыртынанын өзүндә дә бир әзәмәт вар...
Гүдрәтли бир гайыг ачыбдыр елкән...

Айдындыр ки, бу сөзләр өз-өзлүйүндә нә гәдәр гүдрәтли вә әзәмәтли олсалар да, һәддән артыг ишләндикдә вә бу мисраларда олдуғу кими, ерсиз ишләдилдикдә, өз гүдрәт вә әзәмәтләрини итирирләр.

Бизим ушаг әдәбийятында дәниз вә онунла әлагәдар олан инсан зәһмәти, балыгчылыг, дәнизчилик вә дәниз нефтчилийи—нефтдашыма мөвзуларына аид әсәрләрин аз олдуғуну гейд этмәк лазымдыр. Һалбуки, бу мөвзу һәм марағлы, һәм дә файдалыдыр. Кечмиш заманлардан тутмуш, бу күнә гәдәр дәниз бизим халгын вә республиканын һәятында чох бөйүк рол ойнамышдыр. Бакы, Ләнкәран, Сәлян вә саир Хәзәр лиманлары республикамызын тәсәррүфатында кәркәмли ер тутур, минләрлә дәнизчиләр истәр нефтчыхарма вә дашыма, истәрсә дәниз вә чай нәглийяты саһәсиндә фәдакар вә шәрәфли сосялист әмәйи нүмунәләри көстәрмәкдәдирләр. Хүсусән дәнизчилик ишиндә инсан тәбиәтин кор вә амансыз гүввәләрилә: фыртыналар, човғунлар, үзән буз лайлары вә саир көзләнилән вә көзләнилмәз горхулу һадисәләрлә даһа тез-тез үз-үзә кәлир, бу заман онларын мәрдлик, чәсарәт, әсл гәһрәманлыг вә фәдакарлыг кими йүксәк инсани кейфиййәтләри сынаглардан чыхыр. Һәм кәнчләримиздә дәнизлә әлагәдар олан зәһмәт саһәләринә мейл вә рәғбәт оятмаг, һәм дә дәнизчиләрин мәрд вә шәрәфли зәһмәтини, онларын сурәтләрини кәнч охучулара севдирмәк язычыларымызын шәрәфли ишидир.

* * *

Ушаг вә кәнчләримиздә зәһмәт вә сәнәтин мүхтәлиф саһәләринә мейл вә рәғбәт оятмаг, онлары зәһмәткешләрин һәяты илә таныш этмәк нөгтейи-нәзәриндән, республикамызын әсас тәсәррүфаты олан нефт сәнаеи мөвзууна һәср эдилмиш әсәрләр әдәбийятымызда ән көркәмли ер тутур. Лакин бә'зән бу мөвзуда язылмыш әсәрләр, хүсусән аз яшлылар үчүн язылдыгда, бир гәдәр сәтһи вә даяз олур. Бу чәһәтдән Һүсейн Аббасзадәнин «Яшыл күчә» адлы китабында чап эдилмиш «Бизим ерли» әсәрини көстәрмәк олар. Әсәрдә көстәрилдийинә көрә, Нахчывандан бир ушаг Бакыя сәнәт мәктәбинә кәлир. Дөрд ил сонра мүәллиф ону адлы-санлы бир нефт устасы, ени үсул ярадан бир мүтәхәссис кими көстәрир. Һәтта алимләр ондан мәсләһәт алмаға кәлирләр вә ону мә'рузә этмәк үчүн Москвая дә'вәт эдирләр. Һәчмчә чох бөйүк олмаян бу әсәрдә гәһрәманын дөрд иллик һәяты, һәм дә онун мәктәби гуртармасы, истеһсалатда чалышыб адлы-санлы бир уста олмасы кими чох марағлы һәят просесиндән данышылыр. Лакин әсәрин гәһрәманы Гурбанын нә тәһсил, нә дә истеһсалатда иш просеси ядда галан тә'сирли бир эпизодда верилмәмишдир. Мәсәлән, Гурбанын тәһсили барәсиндә әсәрдә дейилән сөзләр ашағыдакы мисралардан ибарәтдир:

Дәрсдә нә кечсәйдиләр,
Өйрәнмәмиш дәриндән,
Узаға дурмайырды
Устанын нәзәриндән.
Гавраяа билмәдийи
Һәр бәһси дөнә-дөнә
О тәкрар элэтдириб
Чатырды мәгсәдинә.
Беләликлә һәфтәләр,
Айлар кәлиб совушду.
Йохлама вахты ондан
Усталар чох сорушду.
Онун дүз чаваблары
Севиндирди һамыны,
Гурбан һамыдан көзәл
Верди имтаһаныны.

Бүтүн тәһсил мүддәти һаггында бу мисралар охучуя нә тәсәввүр верә биләр? Бунларын әвәзинә «Гурбан дәрси яхшы охуюб гуртарды» дейилсәйди, енә дә һәмин тәсәввүр һасил оларды. Һалбуки, мүәллиф гәһрәманын сәнәт мәктәбиндә бир мараглы дәрс күнүнү тәсвир етсәйди, чох яхшы оларды. Охучуну мараглaндыран вә ушаглар үчүн язылмыш belə әсәрләрдә ән әһәмиййәтли мәсәлә етишмә просесидир. Әкәр мүәллиф бу устанын мәктәбдә нечә тәһсил алдығыны дейил, онун истеһсалатда нечә етишдийини көстәрмиш олсайды, дәрд яры иди. Тәәссүф ки, бу барәдә мүәллиф даһа аз мә'лумат верир:

Бизим ерли, дәниздә
Яша долду, бой атды,
Гую газмаг ишиндә
Ени үсул яратды.

Бу ени үсул нәдир? Уста Гурбан буну нечә яратды? Бу барәдә она йолдашлары, коллектив нечә көмәк етди? Онун яратдығы үсул өлкәйә нечә хейир верди? Бу барәдә бир кәлмә дә йохдур. Һалбуки, мүәллиф мәһз бунлара чаваб вермәли иди.

Һәмин китабчада нефт мөвзуунда «Мә'дәндә» сәрлөвһәли бир шеир дә вар. Бурада ушагларын-пионерләрин нефт мә'дәнләринә бир кәзинтиси тәсвир олунур. Бу шеирдә сүжет вә ардычыл бир һадисә йохса да, мүәллиф гаршысына гойдуғу конкрет бир суала айдын чаваб верир. Ушаглардан бири кәләчәкдә нефтчи олмаг истәйир, амма горхур ки, бөйүйәнә гәдәр нефт гуртарар. Чүнки онлара нефт барәсиндә мә'лумат верән уста Камран, демишди ки, һәр газылан гуюдан чохлу нефт чыхарырыг. Нефтчи баласы манга рәһбәри Илгар исә, ону баша салыб дейир ки:

—Гәм еләмә, Е'тибар,
Билирсәнми, гардашым
Дейир «чохдур нефтимиз,
Ону ерин алтындан
һәр күн чыхарсаг да биз,
Гуртармаз нечә йүз ил
Кечсә дә индән белә,
Бүтүн нефт ятаглары
Кәшф олунмамыш һәлә»...

Шеирдә чаваб верилән конкрет мәсәлә бундан ибарәтдир. Нефт барәсиндә уста Камранын ушаглара нечә мә'лумат вердийини мүәллиф белә көстәрир:

Даяныб бир тәрәфдә
Сөз ачды уста Камран
Ердә һансы үсулла
Нефти чыхармасындан,
Гую нечә газылыр,
Онлары салды баша.
Ушаглар һәр гурғуя
Еләдиләр тамаша.
Дәстә күнәш батмамыш
Кери дөндү сәфәрдән.
Архада галды саһил,
Боз тәпә, бөйүк мә'дән...

Биз, уста Камранын ердән һансы үсулла нефт чыхармасындан, гуюнун нечә газылмасындан пионерләрә нәләр данышыб, онлары нечә баша салдығыны билмирик. Анчаг буну йәгин билирик ки, бу ше'ри охуян пионерләр нә нефтин һансы үсулла чыхарылмасындан, нә дә гуюнун нечә газылмасындан һеч бир шей баша дүшмәйәчәкләр.

Биз ушаглара кениш елми мә'лумат, техники билик вә саирә верилмәсини бәдии әдәбийятдан тәләб етмирик. Мадам ки, мүәллиф гаршысында белә бир мәгсәди гоюр, һәр һалда бу барәдә аз-чох мә'лумат вермәлидир.

Ушаглар үчүн бир чох көзәл маһныларын, шеирләрин, сүжетли мәнзум һекайәләрин мүәллифи олан Һ. Аббасзадә, истәсәйди бу әсәрләрини дә мәзмунча долғун, кейфиййәтчә лазыми бәдии сәвиййәйә галдыра биләрди. Онун сон әсәрләриндән бири олан «Илгар» поэмасы бу мөвзуда язылмыш яхшы бир әсәр сайыла биләр.

* * *

Республика зәһмәткешләринин кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки зәһмәт мөвзуу да ушаг әдәбийятында көркәмли ер тутур. Ахыр заманлар бу мөвзуда ушаглар үчүн хейли әсәр язылмышдыр. Бу әсәрләрдә мүәллифләр өз гаршыларына кәнд тәсәррүфатымызы йүксәлтмәк, өлкәмизи бағлар, бағчаларла бәзәмәк саһәсиндә чалышан инсанларын зәһмәтинә ушаг вә кәнчләрдә мәһәббәт ойатмаг, ушагларда кичик яшдан зәһмәт вәрдишләри яратмаг кими яхшы мәгсәдләр гоймушлар.

Лакин «Арифин бағчасы» адлы әсәрин мүәллифи Ә. Күрчайлы поэманы бир нөв бағбанлыға аид тә'лимат китабчасына чевирмишдир.

Зәһмәтин һәр һансы саһәсинә аид бәдии әсәрдә зәһмәт просесини вермәк, әсәри бу вә я дикәр сәнәтә аид техники мә'лумат вә тә'лиматла долдурмаг демәк дейилдир. «Арифин бағчасы» мүәллифи исә, янлыш бир йол илә кетмишдир. О, китабда һәддән артыг техники мә'лумат, ағачлара чалаг вурмаг, онлары бечәрмәк барәсиндә бәдии әсәрә дәхли олмаян тә'лимат вермишдир. Мәсәлән:

—Ағач әкмәк һүнәр дейил,
Ону яхшы бечәрмәли,
Шитилләрә һәр күн дейил,
Өз вахтында су вермәли.
Ағачларын көвдәсинә
Әһәнк вурмаг яхшы олар.
Будаглара чыха билмәз
Кичик гуртлар, гарышгалар...

Әкәр әсәрин әсасыны тәшкил едән идея, мәзмун, конфликт өз ериндә олсайды бу ағраном мә'луматы о гәдәр көзә чарпмазды. Лакин мүәллиф коллектив зәһмәтлә тәкбашына зәһмәти янлыш бир мотивлә гаршы-гаршыя гоймуш вә бунларын арасында сүн'и бир конфликт яратмышдыр.

Мүәллифин көстәрдийинә көрә, мәктәбли ушаглар, мәктәб бағчасы, вә я өз дәрнәкләри үчүн, я да үмуми бир һейәтдә коллектив истифадә үчүн дейил, йолдашларындан бири олан Ариф үчүн бағча салырлар:

Топлашараг ушаглар
Гәрар вердиләр белә:
«һәр күн дәрс гуртаранда,
Биз кедиб Арифкилә,
Әкдийи ағачлары
Яхшы-яхшы йохлаяг.
Мүәллим дейән кими
Бечәрилсин кәрәк бағ.
Торпаглары белләйиб
Тәзә ағачлар әкәк...

Йолдашларынын бу гәрары илә Надир адлы бир ушаг разылашмайыб, өз һәйәтләриндә бағча салмаг истәйир. Надир дейир:

«Арифчин ишләмәйә
Борчлуям мәкәр?»

Надирин бу е'тиразында һәгигәт вар. Әкәр онларын салдығы бағ үмуми бир бағ—коллективин бағы олсайды, Надир белә е'тираз едә билмәзди. Лакин тәк бир адам үчүн салынан бағда онун ишләмәк истәмәмәси писләнмәли бир иш дейилдир. Дикәр тәрәфдән бу коллектив ишин мотиви дә әсәрдә дүзкүн верилмәмишдир. Надирин атасы—ағраном өз оғлуну куя коллектив зәһмәтә һәвәсләндирмәк үчүн, белә бир дәлил ирәли сүрүр:

Сән чалышсан онларла,
Ики бел торпаг атсан,
Онлар сабаһ сәнинчин
Лап бағча салар, инан.

Белә чыхыр ки, коллектив әмәкдән мәгсәд шәхси мәнфәәт күдмәкдир. Әлбәттә, бу чүр янлыш бир дүшүнчә илә коллектив зәһмәтә рәғбәт вә мәһәббәт ойатмаг олмаз. Коллектив зәһмәтдән мәгсәд шәхси мәнфәәт дейил, үмумун мәнфәәтидир.

Мүәллиф чидди мәсәләләрә йүнкүл янашыр. О, Арифин бағчасынын коллектив тәрәфиндән бечәрилдийини яддан чыхарыб, бир аздан сонра белә языр:

Мүәллим:

Ай ушаглар,—дейир,—бахын,
Сиз Арифин бағчасына!
Нечә гәшәнк бечәрмишдир!
Фәрәһ верир лап инсана.

Мәкәр Арифин бағчасыны коллектив бечәрмәмишдими? Мүәллим өзү буну билмирдими, бәс нийә бу мүвәффәгиййәти тәкчә Арифә аид олараг көстәрир?

* * *

Кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки зәһмәт мөвзууна һәср едилмиш әсәрләр һаггында нәтичә олараг демәк лазымдыр ки, әлбәттә ушаглара коллектив зәһмәти севдирмәк, онун үстүнлүйүнү сүбут етмәк, онларда коллективизм руһу тәрбийә етмәк чох вачиб вә шәрәфли бир вәзифәдир. Бу вәзифәнин чиддийәт вә әһәмиййәтинә уйғун вә өлкәмизин һәятында бол-бол олан инандырычы вә инсаны валеһ едән һадисәләри алмаг лазымдыр. Белә мисаллар исә, тәкчә коммунизмин нәһәнк гурғулары, сусуз чөлләрә архлар чәкилиб бағлар, мешәләр салынмасы, колхоз тарлаларында

бечәрилән милйон тонларла мәһсуллар, әсрләрдән бәри инсан аяғы дәймәмиш учсуз-бучагсыз дүзләрдә ени һәят ярадылмасы, бөйүк чайларын мин иллик ятагларынын дәйишдирилмәси кими саһәләрдән дейил, һәтта ушагларын өз һәятларындан, коллектив ушаг оюнлары, идман, авиамоделчилик, кәнч натуралистләр дәрнәкләри вә саир бу кими һәяти, реал һадисәләрдән дә алмаг мүмкүндүр вә лазымдыр.

IV. ТӘБИӘТ, ТӘБИИ СӘРВӘТ

Зәһмәт мөвзуу илә янашы ушаг вә кәнчләримиздә Вәтәнимизин зәнкин тәбиәтинә, тәбии сәрвәтләринә дәрин мәһәббәт, йүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси, бу сәрвәтләрә гайғы илә янашыб, ону горумаг вә Вәтәнимизи даһа да көзәлләшдирмәк арзусу оятмаг мәгсәдилә язылан әсәрләр тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир. Белә әсәрләр ушаг вә кәнчләримиздә йүксәк совет вәтәнпәрвәрлийи илә янашы тәбиәти дәриндән дуймаг, онун көзәлликләрини һисс этмәк вә сағлам бәдии зөвг тәрбийә этмәлидир.

Белә әсәрләрдән бири гочаман ушаг язычымыз Абдулла Шаигин «Мешә көзәтчиси» һекайәсидир. Һекайә чох көзәл тә'сир бағышлайыр.

Садә, айдын, долғун мә'налы, сәмими-һисси ифадәләрлә язылмыш бу һекайә, охучуда мүәллифин яратдығы лөвһәйә дәрин бир мәһәббәт һисси оядыр. Белә чанлы тәбиәт лөвһәләри фонунда верилән сүжет дә охучуя мүәллифин Вәтәнә мәһәббәт идеясыны ашыламагла бәрабәр она бәдии чәһәтдән дә зөвг вә ләззәт верир. Онун бәдии зөвгүнү дә тәрбийәләндирир.

Эйни сөзләри Иляс Әфәндиевин «Горугларда» вә «Һекайәләр» китабында чап эдилмиш әсәрләрин чоху һаггында, «Ясәмән ағачы» сәрлөвһәли һекайә һаггында да сөйләмәк олар. Бу һекайәләрдә көзәл тәбиәт тәсвирилә һадисәләр, гәһрәман вә иштиракчыларын һәрәкәт вә рәфтарлары арасында бир аһәнкдарлыг вә уйғунлуг вардыр ки, бунлар охучунун идеоложи тәрбийәсилә янашы сағлам бәдии зөвг тәрбийәсинә дә хидмәт эдир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, биз нәсримиздә вә ше'римиздә, хүсусән ушаг әдәбийятында тәбиәт тәсвири мәсәләсини гоймағы лазым билирик. Бизим әдәбийятымызда тәбиәт тәсвиринин ролу һәлә лазымынча гиймәтләндирилмәмишдир. Ушаг вә кәнчләримиз үчүн язылан әсәрләрдә чанлы, тә'сирли, сәмими тәбиәт тәсвирләринә аз-аз раст кәлмәк олур. Биз предметсиз, бош-бошуна сәһәр вә ахшам шәфәгләри, гарлы дағлар, зәрли булутлар тәсвиринин тәрәфдары дейилик. Лакин бәдии әсәрләрдән мәзмун, һадисә вә характерләрлә әлагәдар, һәтта ери кәлдикдә чох әтрафлы вә тәфәррүатлы тәсвирләрин—«артыг шейдир!»—дейә чыхарылыб атылмасы тәрәфдары да дейилик.

Сәнәткаранә вә дәрин мәзмунлу тәбиәт тәсвирләри мүнасибәтилә Пришвинин һекайәләри һаггында М. Горкинин яздыгларыны хатырлатмағы файдалы һесаб эдирик. Горки белә дейир:

«Мән бу китаблары диггәтлә охуяркән, онларда хейли үстүнлүкләр вә ялныз сизә хас олан чәһәтләр кәрдүм; рус сәнәткарларынын һеч бириндә мән буну көрмәмишәм. Биздә бир чохлары тәбиәт тәсвирини һейранэдичи бир маһарәтлә вермәйи бачармышлар вә бачарырлар. И. С. Туркеневин әсәрләрини, Аксаковун «Түфәнкли овчунун гейдләри» китабыны, Лев Толстоюн чох көзәл лөвһәләрини хатырламаг кифайәтдир. А. П. Чехов өз «Степ» әсәрини рәнкарәнк чаваһиратла ишләнмиш кими язмышдыр. Серкеев-Сенски Крым мәнзәрәләрини тәсвир эдәркән, әлә бил тутәклә Шопенин әсәрләрини чалыр. Бизим сөз усталарынын мәнзәрә тәсвириндә һәлә бир чох маһирәнә, тә'сирли, һәтта гүдрәтли чәһәтләри дә вардыр. Мән тәбиәтин лирик тәрәннүмү гаршысында узун мүддәт һейран олмушам. Лакин илләр кечдикчә, бу һимнләр мәндә һейрәт, һәтта э'тираз һиссләри дә оятмаға башлады. Мәнә элә кәлди ки, «тәбиәтин көзәлликләри» һаггында данышылан ситайишкаранә дилдә дәһшәтли вә күт бир йыртычынын дилини-ағзыны бағламаг үчүн әфсун охуюрлар... Анчаг, Михаил Михайлович, сизин китабларынызда мән тәбиәтә сәчдә эдән инсан көрмүрәм. Бәли, мәнчә сиз тәбиәт һаггында дейил, ондан даһа артыг бир шей олан, бизим ана торпаг һаггында язырсыныз.

... Сизин «ерин сиррләри» һаггындакы сөзләриниз, мәним үчүн ерин әсл һакими вә саһиби, онун бүтүн мө'чүзә вә севинчләринин ярадычысы олан кәләчәк инсанын сөзләри кими сәсләнир...»

Горкинин вахтилә нәзәрдә тутдуғу «кәләчәк инсан» артыг кәлмишдир. О, букүнкү совет адамыдыр. О, тәбиәтә халгын рифаһ вә сәадәти үчүн не'мәтләрлә долу бир халг хәзинәси кими бахыр. О, тәбиәти шүурлу бир сурәтдә дәйишдирир. Онун гойнунда ени-ени шәһәрләр ярадыр, мин илләрдән бәри ятыб галмыш хам торпаглары юхудан оядыр, гум сәһраларында мешә золаглары салыр, нәһәнк каналлар чәкир, гураглыгла, гара еллә, дашгынларла вә саир кор тәбии гүввәләрлә мүбаризә апарыр вә галиб кәлир.

Тәбиәтлә яхындан әлагәдар олан мөвзуларда язылан әсәрләрин башлыча вәзифәләриндән бири — кечмишдәки пассив сейрчилик вә мүшаһидәчилик тәсвириндән тамамилә фәргли олараг, тәбиәти тәсвир эдәркән ени совет адамларынын тәбиәтә олан фәал мүнасибәтини, тәбиәтин әсл зинәти вә торпағын әсл саһиби олан инсаны, онун ана вәтәнин тәбиәтини дәйишдирән бөйүк гүдрәтини көстәрмәклә, «охучулара вәтән мәһәббәти, вәтән тәбиәтини гайғы илә горуюб, онун сәрвәтләрини даһа да артырмаг кими нәчиб кейфиййәтләр ашыламаг, охучуларда йолдашлыг, ирадә, чәсарәт, гәт'илик, дөзүмлүлүк, мүшаһидәчилик дуйғуларыны артырмагдан ибарәт олмалыдыр».

V. МӘКТӘБ, АИЛӘ, БАҒЧА

Мәктәб яшлы ушаглар үчүн ән башлыча вә һәр чәһәтдән мараглы, мөвзу мәктәб мөвзуудур. Яшлылар үчүн истеһсалат, фабрик-завод, колхоз, мә'дән вә үмумиййәтлә инсанларын зәһмәт һәятындан бәһс эдән әсәрләр нә дәрәчәдә мараглы вә әһәмиййәтли исә, мәктәб яшлы ушаглар үчүн дә, мәктәб һәятындан язылан әсәрләр о дәрәчәдә мараглы вә әһәмиййәтлидир.

Белә әсәрләрдә ушаглар тәбии олараг мәктәб һәятында раст кәлдикләри чүрбәчүр суаллара, онлары һәйәчанландыран, дүшүндүрән, бә'зән нараһат эдән мәсәләләрә чаваб ахтарырлар. Мәсәлән, чүрбәчүр налайиг ишләр вә әйләнчәләрлә дәрсә мане олан шакирдләрин адларыны мүәллимләрә билдирмәк, мүәллим дәрс сорушдуғу заман «бәркә дүшән» йолдаша «көмәк этмәк» йолдашлыг принсипинә уйғундур, я йох? Үмумиййәтлә йолдашлыг, синфин шәрәфи, йолдашын гейрәтини чәкмәк вә саир бу кими мәфһумлары нечә баша дүшмәк лазымдыр? Гызлы-оғланлы бирликдә тәһсиллә әлагәдар олараг, гызлар вә оғланлар арасында сағлам йолдашлыг мүнасибәти мәсәләләри белә әсәрләрин гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдәндир.

Бу мөвзуда язылмыш әсәрләрдән бири Ә. Абасовун «Наилә» поэмасыдыр.

Әсәр мәктәбдә, дәрсдә кери галан бир ушағын «дүзәлмәсинә» һәср эдилмишдир. Әсәрин гәһрәманы, дөрдүнчү синиф шакирди Наилә йолдашларындан кери галыр. Тез-тез дәрсләриндән «ики» гиймәт алыр. Мүәллиф бу садә шейи охучуя хәбәр вермәк үчүн митингсайағы бир аилә ичласы тәсвир эдир. Бурада Наилә-

нин атасы, анасы, гардашы, бачысы һәрә өз һүнәриндән данышыр. Атасы Гүдрәт белә дейир:

Букүн шадыг һамымыз:
һүнәрли бригадамыз
Көзәл Вәтәнимизә
Кәшф эдиб верди тәзә
Бөйүк бир нефт ятағы,
Гүдрәт, сәрвәт ятағы...

Анасы Чаваһир һәкимдир. О да белә дейир:

Мән дә шадам ишимдән:
Букүн сәһәр лап эркән
Ярасыны о саат
Ярыб вердим мән һәят
Ән ағыр бир хәстәйә
Кәнч гәһрәман фәһләйә.

Гардашы Әкрәм колхоза ишыг вермәсиндән, бачысы Әдилә бешгатлы бир бина үчүн көзәл лайиһә чәкдийиндән рәсми дилдә мә'лумат вердикдән сонра, Наиләнин нәнәси Һүмай гыза мүрачиәт эдиб бу дилдә данышыр:

Даныш нечә алмысан,
Нә гәләбә чалмысан
Букүн дәрсләриндә сән?
Даныш фәрәһләним, мән.
һеч утаныб, сыхылма,
Кәтир чантаны, амма...

Мүәллиф бәдии чәһәтдән чох сөнүк, гуру диалоглардан ибарәт олан бу сәһнәни она көрә вермишдир ки, аиләнин «наилиййәтләри» гаршысында Наиләнин наилиййәтсизлийи габарыг вә тә'сирли көрүнсүн. Әксинә, элә чыхыр ки, гызын пис охумасынын сәбәби будур ки, ата-анасы, гардашы, бачысы һәрә өз саһәсиндә ә'лачы олмаға чалышдығындан, ушаға фикир верән олмамышдыр.

Мүәллиф бу китабы Наиләнин яшыдлары үчүн язмышдыр. Она көрә дә, дәрсдә кери галмағын сәбәбләрини, буну арадан галдырмаг үчүн нә лазым кәлдийини бәдии сурәтдә чанландыран мисалларла көстәрмәйә чалышмалы иди. Амма бунун әвәзинә мүәллиф, гызын кери галмасына сөзлә ялныз бирчә сәбәб көстәрир, о да йолдашы илә дәрсдән сонра «бешдаш» ойнамасыдыр. Куя мәктәблийә ойнамаг гадаған имиш.

Бу сәбәб дә, онун арадан галдырылмасы да көкүндән янлышдыр. Чүнки ушаг үчүн ойнамаг тәбии бир һалдыр вә буну онун әлиндән алмаға һеч кәсин һаггы йохдур. Мүәллиф нә Наиләнин кери галмасы сәбәбләрини, нә дә бунлары арадан галдырма тәдбирләрини конкрет бир мисалла, ядда галан бир эпизод вә я сәһнә илә көстәрмир.

Гуру нәсиһәтчилик китабын башындан ахырына гәдәр давам эдир.

Май байрамыдыр. Аилә үзвләри көрүнүр бу мүнасибәтлә өз газандыглары наилиййәтләрдән бир-биринә һесабат верирләр. Бу дәфә Наилә дә бөйүк мүвәффәгиййәтләрә наил олмуш, о да ә'лачыдыр. Китаб белә тамамланмышдыр:

Галмамагчын биликсиз—
Севин мүәллими сиз!
Севин өз дәстәнизи,—
Одур һөрмәтлә сизи
Чәкән дүз йола һәр ан!
Унутмайыб һеч заман
Севин ата-ананы!
Сизә чандан янаны!
Севин сизә меһрибан
Йолдашы, досту һәр ан.

Бу әсәрдән кәтирдийимиз мисаллар онун бәдии кейфиййәти, дили, ифадә васитәләри һаггында да кифайәт гәдәр айдын бир тәсәввүр верир.

Мәктәб мөвзуунда язылмыш әсәрләр ичиндә М. Дилбазинин «Рейһан» поэмасы көркәмли ер тутур. Ашағы синиф шакирдләри һәятындан язылмыш бу әсәр истәр мәзмун вә идея, истәр бәдии кейфиййәтчә нисбәтән яхшы әсәрләрдән сайылмалыдыр. Китабда Рейһан адлы гызын пионерә кечмәсиндән башлайыб, эвдә нәнәсинә көмәк этмәсиндән, өз горхаглығыны арадан галдырмасындан, мәктәбдә ичтимаи ишләрдә иштиракындан, ени ил йолка байрамындан, дәрсләрә чан яндырмасындан, кери галан йолдашына көмәк этмәсиндән, шакирдләрин нефт мә'дәнләринә сәяһәтиндән, нәһайәт яй тә'тилинә чыхмаларындан, ушагларын сәвиййәсинә уйғун вә сәмими бир дилдә данышылыр. Мүәллиф әсасән ә'лачы олан гызы,— әсәрин гәһрәманыны тамам нөгсансыз көстәрмир. Рейһан бә'зән диггәтсизлик эдир, ялан данышыр, бунларын чәзасыны көрүр: дәрсдән ики гиймәт алыр, әзаб-әзиййәт чәкир вә дүзәлир. Әсәрдә Рейһанла янашы,

онун эв адамлары, йолдашлары, мүәллими, мәктәб коллективи дә көстәрилмиш вә әсас сүжетлә янашы, нефт мә'дәнләри барәсиндә азачыг мә'лумат верилмишдир. Әсәрин дили үмумиййәтлә яхшы тә'сир бағышлайыр, садә, образлы, тә'сирлидир.

Бунларла бәрабәр әсәрин нөгсанлары да вардыр.

Поэмада мәктәб коллективи зәиф верилмиш, гәһрәман коллективдән тәчрид эдилмиш кимидир. Белә көрүнүр ки, мәктәб гыз мәктәбидир. Тәк бирчә ердә өтәри олараг бир оғлан ады чәкилир. Әсәрдә Рейһанын дәрсләрини һазырлама саатлары— вахт режими дүзкүн дейилдир. О, дәрсләри кечә вахты һазырлайыр, ону юху басыр:

Ата кәлиб дейир:—нәдән
Ятмамысан бу вахтадәк?..

Вә я:

О йорулуб, кичилдирсә
Юху гара көзләрини,
Языр-языр анчаг енә
Имласынын сөзләрини...

Мүәллиф буну Рейһан үчүн бир нөгсан дейил, чалышганлыг нүмунәси кими көстәрир ки, бу да тамамилә янлышдыр.

Дил чәһәтиндән китабда бир гәдәр мүчәррәдлик вә чәтинлик вардыр. Мәсәлән:

һәлә чәнуб күнәшинин
Ал шәфәги сачылмамыш,
Ал өрпәкли гыш субһүнүн
Үфүгләри ачылмамыш,
—Ай нәнәчан, топланыша
Кечикирәм,—дейәрәк,—мән...
Нәнә һәр нә эләдисә,
Чох тез галхды о сүфрәдән...

Заһирән көзәл көрүнән бу чүмлә, әлбәттә, бу яшда охучулар үчүн һәддән артыг узун вә мүрәккәбдир. Мүәллимәнин руһи аләмини көстәрән ашағыдакы ифадә дә эйни дәрәчәдә мүрәккәб вә мүчәррәддир:

Боғуб дәрһал гәлбиндәки
Күзәшт адлы бу дуйғуну,
Гәләмини даяндырыб,
Мүәллимә фикрә кедир...

Китабдакы белә нөгсанлар асанлыгла ортадан галдырыла биләрди.

★

Мәктәб мөвзуу тәкчә мараглы вә файдалы дейил, һәм дә мә'сулиййәтли мөвзудур. Бу мөвзу илә мәшғул оланлар мәктәб һәяты илә гайнайыб гарышмалы, шакирдләри дүшүндүрән, һәйәчанландыран мәсәләләри яхындан дуймалы, совет педагожи элминин әсасларыны яхшы билмәлидирләр ки, әсәр букүнкү мәктәб һәяты илә сәсләнсин вә мәз. мунча долғун, инандырычы, кейфиййәтли олсун.

Совет ушагларынын коммунизм руһунда тә'лим вә тәрбийәсинә манә олан көһнә мәктәб ән'әнәләринә гаршы мүбаризә апармаг мүәллимлишакирдләр бүтүн мәктәб коллективинин намус вә шәрәф ишидир. Чүнки совет мәктәби ваһид бир коллективдир. Бу коллективдә исә, партия вә комсомол тәшкилатлары бөйүк тәрбийәви бир рол ойнайыр. Бу идеялары бәдии әсәрләрлә мәктәблиләрә ашыламаг мәктәб мөвзуунда язан йолдашларын биринчи дәрәчәли вәзифәләриндән олмалыдыр.

VI. АИЛӘ, БАҒЧА

Мәктәб мөвзуу илә ән яхындан әлагәдар олан бир мәсәлә дә мәктәб яшына чатмамыш ушагларын, аиләдә вә бағчада тәрбийәси мөвзуудур. Белә әсәрләрдә хырда балалара өз сәвиййәләриндә бәдии сөз васитәсилә зәһмәти, тәбиәти севдирмәк, онларын көрүш даирәсини кенишләндирмәк шәрәфли олдуғу гәдәр чох чәтин бир ишдир.

Белә әсәрләрдән бири М. Дилбазинин «Биринчи тәшәббүс» адлы мәнзум һекайәсидир. Әсәрин ады бир гәдәр гуру вә рәсми олса да, ушағын дилиндән язылмыш ширин вә тә'сирли бир һекайәдир. Һекайәдә ади бир мәсәләдән данышылыр. Бир ушаг илк дәфә өзү мүстәгил хөрәк биширмишдир вә бу хөрәк анасынын хошуна кәлмишдир. Балача гыз илк зәһмәтинин сәмәрәсиндән дуйдуғу севинчи белә ифадә эдир:

Чох иштаһла еди анам
Биширдийим бу долманы.
Деди: гызлар арасында
Гызым кими бир гыз һаны?!

Амма мә'лум олур ки, гызын биширдийи долма чох да тә'рифә лайиг дейилмиш, ана ушағын көнлүнү сындырмамыш, амма нөгсаныны она билдирмишдир:

Сонра билдим вармыш мәним
Бу долмамын үч нөгсаны:
Нә дүйүсү вармыш онун,
Нә бир дузу, нә соғаны.
Анчаг анам сындырмайыб,
Өзү мәним үрәйими,
Тә'рифләйир бу илк дәфә
Биширдийим хөрәйими.

Бу яшда ушагларын зәһмәти, әлбәттә, бир дәрәчәйә гәдәр оюна бәнзәр бир зәһмәтдир; чох чидди тәрбийәчиләр бәлкә буна э'тираз эдә биләрләр, амма бу яшда ушагларын зәһмәтинә белә күзәштли мүнасибәт тамамилә тәбиидир вә әсәр чох яхшы тә'сир бағышлайыр.

Эйни сөзләри Һәбибә Зейналованын «Сөвда иш көрүр» һекайәси барәсиндә дә сөйләмәк олар. Балача Сөвда эв ишләриндә анасына көмәк эдир. Ахшам гыз атасы илә кәзмәйә кетмәк истәдикдә, аяггабылары тапылмыр. Хейли ахтардыгдан сонра Сөвданын ядына дүшүр ки, ону печен'е гутусунда буфетә гоймушдур. Ушаг аяггабылары тапылдығына һәм севинир, һәм дә диггәтсизлийи вә сәлигәсизлийи үчүн хәчаләт чәкир.

Мараглы вә әйләнчәли язылмыш бу һекайә бәдии чәһәтдән тәрбийәви тә'сирә маликдир. Ә. Бабаеванын һекайәләри дә белә файдалы һекайәләрдир. Х. Һасилованын да илк кичик һекайәләри диггәтә лайигдир.

М. Сейидзадәнин «Бағчамыз» адлы китабы да бу яшда ушаглар үчүн яхшы шеирләр китабыдыр. Бу китабда хүсусән: «Май байрамы» «Оюнчаглар», «Баһар», «Яй», «Пайыз», «Гыш», «Күләр», «Нефт устасы» шеирләри көзәл тә'сир бағышлаян, ядда галан, ушаглара бәдии зөвг верән шеирләрдир. Лакин Сейидзадәнин әввәлки әсәрләриндә дә гейд этдийимиз дил чәтинлийи, бә'зән мүчәррәд мәфһумлар ишләтмәси бу яшда ушаглар үчүн язылмыш шеирләрдә хүсусилә нәзәрә чарпыр.

Бағча мөвзуунда язылмыш әсәрләрдән бири дә Габил Имамвердиевин «Бол мәһсуллу тарлада» әсәридир. Әсәр композисия э'тибарилә ики һиссәйә бөлүнүр: бағчанын тәсвири вә ушаглара тахыл барәсиндә мә'лумат верән һиссә. Биринчи һиссәдә, бир гәдәр узун да олса, бағча, орадакы мәшғәлә вә әйләнчәләр барәсиндә ушагларын сәвиййәсинә уйғун мараглы мә'лумат верилмишдир. Икинчи һиссәдә тахыл барәсиндә данышаркән, мүәллиф тахылын әкилмәси, бечәрилмәси, бичилмәси вә и. а. барәсиндә ушаглара һазыр мә'лумат верир; һалбуки, бағча яшлы ушаглара мә'лумат вермәк йох, көстәрмәк лазымдыр. Һәтта элә айдын, чанлы бир шәкилдә көстәрмәк лазымдыр ки, комбайн, трактор, сүнбүл өзү дилә кәлиб данышсын. Әсәрин иштиракчылары олан ушаглар һадисәләри кәнардан сейр этмәйиб, өзләри һадисәләрин билависитә иштиракчысы олсунлар. Лакин бу әсәр тәсвири сәпкидә язылдығы үчүн, тә'сири аздыр.

☆

Ушагларын мәктәбдә, бағчада, аиләдә һәят вә рәфтарлары барәсиндә язылмыш әсәрләрдә «мүсбәт гәһрәман» сурәтләри сон дәрәчә схематик олуб, бир-бирләринә чох бәнзәйирләр. Бунларын, демәк олар ки, һамысы дәрсдә ә'лачыдырлар, эвдә ата-аналарынын сөзләринә гулаг асыр, һеч бир надинчлик этмирләр. Бунлардан бә'зиси бешдаш ойнайырса, мүәллифин тә'киди илә бундан да әл чәкиб, тамам «низам-интизамлы» олурлар.

Азәрбайчан ушаг әдәбийятында ушагларын белә әдәб-әрканлы, низам-интизамлы көстәрилмәсинин сәбәбләриндән бири дә эн'әнәни мәнфи тә'сиридир. Мә'лумдур ки, гәдим схоластик тәрбийә тәләбләринә көрә, ушаг нә гәдәр итаәткар, башыашағы, динмәз-сөйләмәз олардыса, о гәдәр тәрбийәли сайылларды.

Бунун тә'сири алтында инди дә бә'зи язычыларымыз белә ушаглары бизим совет балаларына нүмунә көстәрмәк истәйирләр.

Лакин бизә чүр'әтли, зирәк, мүбариз, ярадычы совет вәтәндашлары лазымдыр. Әдәбийят да бунларын яранмасына хидмәт этмәк үчүн ушаглыгдан бу сифәтләрин инкишафына көмәк этмәлидир.

VII. ХАРИЧИ ӨЛКӘЛӘРДӘ ҺӘЯТ ВӘ МҮБАРИЗӘ

Совет ушаг вә кәнчләри үчүн харичи өлкәләрдәки ушаг вә кәнчләрин һәяты мөвзуунда язылан әсәрләр дә һәм мараглы, һәм дә тәрбийәви чәһәтдән файдалыдыр. Белә әсәрләр бизим ушаг вә кәнчләри өлкәмиз харичиндәки халгларын һәят вә мәишәтилә таныш этмәк чиһәтиндән онларын көрүш даирәсини кенишләндирир, һәмин өлкәләрдә, хүсусән капиталист, мүстәмләкә вә ярыммүстәмләкә өлкәләрдә зәһмәткеш инсанларын ағыр һәят вә күзәраныны көрдүкдә, онларын азад вә хошбәхт һәят уғрунда мүбаризәләри илә таныш олдугда, бейнәлхалг азадлыг һәрәкатына рәғбәт вә мәһәббәтләри артыр, совет Вәтәнимизин азад вә хошбәхт һәятына даһа чошғун бир мәһәббәт бәсләйир, совет вәтәндашы олмағын шәрәф вә ифтихар һиссини даһа дәриндән дуюрлар.

Бу әһәмиййәтли мөвзуда язылмыш әсәрләрдән бири Әһмәд Чәмилин «Зәнчиләр мәһәлләсиндә» адлы әсәридир. Мүәллиф өзүнә хас олан сәмими, һисси ифадәләрлә зәнчиләрин азадлыг вә инсан һүгугу уғрунда мүбаризәсини тә'сирли вермишдир. Хүсусән өлдүрүлән үч кәнч зәнчинин бир мүбаризә символу кими даим яшадыгларыны көстәрән сон мисралар гүввәтлидир. Әсас э'тибарилә йүксәк идеялы, долғун мәзмунлу, көзәл бәдии тә'сири олан бу әсәрин хырда нөгсанлары да вардыр. Ше'рин бир ериндә белә дейилир.

О үч кәнч көрүнмәди
О күндән һеч һарада.

Йә'ни һәмин кәнчләр йохдурлар. Онлары тутмушму, өлдүрмүшмү, нә этмишләрсә, һәр һалда йоха чыхармышлар. Амма бир аз сонра мүәллиф күчәдә бир гара машын көрүндүйүнү гейд эдиб енә дейир:

Һәрәси бир тәрәфә гачды о үч йолдашын...

Белә бир тә'сир әмәлә кәлир ки, я техники сәһв оларак шеирдән бир нечә мисра дүшмүш, я да мүәллиф нәйи исә унутмушдур. Бундан башга ше'ри ағырлашдыран: «гырылды, сындырылды,—чыхарылырды» кими ифадәләр асанлыгла дүзәлдилә биләрди.

М. Дилбазинин Испанияда фашизмин ганлы пәнчәсиндә инләйән, өз юрдларында әсир вәзиййәтиндә олан ушаглар һаггында яздығы «Мәһбәсләрдә доғуланлар» әсәри бу мөвзуда язылмыш яхшы әсәрләрдән сайылмалыдыр. Әсәр нәғмәвары, сәмими һиссләрлә долу, тә'сирли бир шеирдир. Хүсусән мүәллифин Испаниялы балалара мүрачиәтлә яздығы ашағыдакы сөзләр һәйәчанла охунур вә дәрин тә'сир бурахыр:

Испаниянын портағаллы
Яшыл палма бағлары вар.
Дағларындан шырыл-шырыл
Сую сәрин чайлар ахар.
Яйлалары күл-чичәкдир,
Дағларынын зирвәси гар.
Сән бунлары көрмәмисән,
Доғма элдә әсир бала,
Ағ ястығы союг дашлар,
Дөшәкчийи һәсир бала!

★

Ушаг вә кәнчләримиз үчүн мараглы, ибрәтли вә тәрбийәви чәһәтдән әһәмиййәтли, харичи өлкәләрдә яшайыш, ушаг вә кәнчләрин вәзиййәти, онларын бөйүкләрлә бирликдә сүлһ вә азадлыг уғрунда мүбаризә мөвзуларына аид әсәр язан йолдашлар бу ишә хүсуси мәс'улиййәт һиссилә янашмалыдырлар. Бә'зән белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, күя мүәллиф көрмәдийи һадисәләр барәсиндә һәгиги, инандырычы, бәдии тә'сирә малик әсәрләр яза билмәз. Әкәр бу фикир доғру олсайды,

тарихи мөвзуда һеч бир инандырычы әсәр язмаг олмазды. Чүнки һеч бир мүәллиф бир нечә йүз ил әввәлки дөврләрдә яшамамыш вә о һадисәләри көрмәмишдир. Һәмчинин кәләчәк һаггында да әсәрләр языла билмәзди. Әдәбийят тарихи вә букүнкү әдәбийят өзү бунун әксини сүбут эдир. Тарихи һәгигәтләри әсл ярадычы зәһмәт сайәсиндә тарихи сәнәдләрдән өйрәнмәк мүмкүн олдуғу кими, букүнкү харичи өлкәләрдәки һәят, мәишәт, мүбаризә вә орада яшаян адамларын мә'нәви аләмини дә һәмин өлкәләр барәсиндә язылмыш элми-сияси-ичтимаи әдәбийятдан, күндәлик мәтбуатдан, харичи өлкәләрә кедиб-кәлән совет адамларынын хатиратындан, орадакы һәят барәсиндә һәмин өлкәләрин габагчыл язычылары тәрәфиндән язылмыш әсәрләрдән, кино-филмләрдән вә бир чох башга вәсаитдән өйрәнмәк олар вә лазымдыр.

VIII. ЭЛМИ-БӘДИИ ЖАНР

Совет ушаг вә кәнчләри үчүн элми-фантастик жанрда әсәрләр дә сон дәрәчә мараглы вә файдалыдыр. Элмин, техниканын наилиййәтләри әсасында ирәлийә доғру чүр'әтлә бахмаг, сабаһы көрмәк, яхын кәләчәкдә инсанларын әлдә эдә биләчәкләри ени наилиййәтләри чанлы сәһнәләр һалында ушаг вә кәнчләрә көстәрә билмәк, бу жанрда язылан әсәрләрин әсас маһиййәтини тәшкил этмәлидир. Белә мүвәффәгиййәтли бәдии әсәрләр, ушаг вә кәнчләрдә ярадычы хәялын инкишафына көмәк эдир, онларда элмин мүхтәлиф саһәләринә вә ярадычы элми фәалиййәтә мейл вә рәғбәт оядырлар.

Әлбәттә, бу, о заман мүмкүн олар ки, белә мөвзуларда язылан әсәрләр, булутларын үзәриндә биллур сарайлар гурмаг кими бош хәяллардан ибарәт олмайыб, элми әсаслара истинад этсин, тәсвир эдилән наилиййәтләрин әлдә эдилә биләчәйинә охучулары инандырсын.

Азәрбайчан ушаг әдәбийятында сон илләрә гәдәр орикинал элми-бәдии әсәрләр йох иди. Буна көрә дә әдәбийятымызда бу саһәдә илк аддымы атан Э. Маһмудовун тәшәббүсү тәгдирә лайигдир. Э. Маһмудов бу саһәдә сәмәрәли ишләйиб, гыса мүддәтдә «Күнәш шәһәри», «Муғанда гүтб парылтысы» адлы һекайәләр мәчмуәләрини нәшр этдирмишдир.

Бу китаблардакы һекайәләрин һамысы мөвзу, мәзмун вә кейфиййәт э'тибарилә эйни дәрәчәдә дейилдир. Бунларын һамысы мараглы вә мүәййән дәрәчәдә файдалы һекайәләрдир. Һәр илк тәчрүбәдә олдуғу кими, бурада да чәтинликдән доған нөгсанлар вардыр.

«Күнәш шәһәри» китабына дахил олан «РТ-1» сәрлөвһәли һекайә радио далғалары илә ишләйән «радиовоз» һаггында мә'лумат верир. Һекайәнин сүжети чох садәдир. Надир адлы бир мәктәблини кәнч авиамоделчиләрин республика ярышында иштирак этмәк үчүн тә'чили олараг Бакыя чағырмышлар. О, гоншу кәнддәки достунун янына кетдийиндән, телеграмы икинчи күн сәһәр алмышдыр. Буна көрә гатара кечикмиш, лакин тәчрүбә үчүн бурадан кәлиб кечән радиовоза миниб вахтында ярыша чатмышдыр. Радиовоз һаггында мә'луматы да о, сүрүчүнүн кабинәсиндә онун өзүндән эшидир. Сүрүчү исә, Надирә мә'луматы тәхминән бу дилдә верир:

«—...Электромагнит далғалары анчаг идарәэдичи рол ойнайырды. Онлардан энержи мәнбәи кими истифадә этмәк олмурду. Гүввәтли электромагнит далғалары яратмаг мүмкүн олмадығы үчүн, гәбулэдичиләрдә вә башга гурулушлу радио чиһазларында әлавә энержи мәнби олмалыдыр, чүнки антенна илә алынан энержи чох зәифдир. Инди исә, совет алимләри о гәдәр гүввәтли электромагнит далғалары ярада билмишләр ки, буну антенна илә тутараг, электрик чәрәянына чевирдикдә, бөйүк бир электрик моторуну ишләдәчәк гәдәр энержи алыныр. Бизим совет алимләринин ихтирасы олан радиовоз да белә ишләйир. О, радио далғаларына чеврилмиш электрик энержисини тутуб һәрәкәтә кәлир. Билирсәнми бу бизә нә гәдәр хейир верәчәкдир. Ахы су-электрик стансияларындан алынмыш бөйүк электрик гүввәсини узаглара көндәрмәк үчүн 10, 100 һәтта 1.000 километр йолларла йүксәк кәркинлийә малик чәрәян хәтләри чәкмәк лазым кәлир. Бунун үчүн һүндүр электрик дирәкләри гурулур, металдан гайрылмыш тел чәкилир, чәрәян полад дирәклә торпаға кечмәсин дейә тел фарфор изоляторларла дирәкдән асылыр» вә и. а.

Көрүндүйү кими, мүәллиф һәддән артыг техницизмә гапылыб, гәлиз техники бир дилдә язмышдыр. Буну әдәби әсәр адландырмаг чәтиндир. Чүнки бурада бәдии тәфәккүр йохдур. Мүәллифин вермәк истәдийи мә'лумат, чанлы һадисәләр, бәдии сурәтләр бу вә я дикәр характерләрин бирбирилә мүнасибәти нәтичәсиндә тәзаһүр этмир, садәчә бир адам тәрәфиндән һазыр мә'лумат олараг верилир. Бу мә'луматын диалоглар шәклиндә верилмәси исә һеч дә әсәрин бәдиилийи үчүн әсас ола билмәз. Һәтта мүәллифин бу мә'луматы диалог шәклиндә вермәк үчүн истифадә этдийи сүжет хәттинин әсасы, йә'ни Надирин кәнддә олдуғу үчүн, телеграмы ики күн кеч алмасы, зәиф бәһанәдир. Чүнки һәссас кәнч охучулар соруша биләрләр ки, бәс техниканын радиовоз ичадына гәдәр инкишаф этдийи бир заманда нечә олур ки, кәндләрә телеграмы вахтында чатдырмаг олмур?

Һәр һалда бу мараглы әсәр олса-олса, элми-популяр бир әсәр сайыла биләр.

Һәмин китаба дахил олан «Ени мәнзилдә һадисә» адлы һекайә дә тәхминән буна бәнзәйир. Бурада енә бәсит бир сүжет әсасында янмаян мае вә лак барәсиндә һазыр мә'лумат верилир. Бензинлә эһтиятсыз рәфтар нәтичәсиндә ени мәнзилдә янғын тәһлүкәси баш верир, лакин эв янмаян рәнклә рәнкләндийи үчүн янғын әмәлә кәлмир.

Отагда бензинин алышыб яндығы бир заманда, кимйәви маддәләр мүһәндисинин әсәрин гәһрәманы кәнч Сабирин һәйәчанына э'тина этмәйәрәк, янғыны сөндүрмәдән, союгганлы сөһбәтә башламасы инандырычы дейил.

Э. Маһмудовун, бүтүн һекайәләриндә мә'лумат һазыр шәкилдә верилир. О, әсас диггәтини элми мә'лумата вердийиндән, әсәрин бәдиилийинә, һадисәләрин вә характерләрин инкишафына, дилин образлы олмасына лазыми гәдәр диггәт етирмир. Һалбуки элми-бәдии вә я элми-фантастик әсәрләрдән мәгсәд һазыр мә'луматы бир мә'лумат кими вермәк дейил, охучунун өзүнү элми-ярадычылыг просесинә дахил этмәк, бәдии әсәрләрдә олдуғу кими, ону әсәрин бир нөв иштиракчысы кими марагландырмагдан ибарәт олмалыдыр.

Бу хүсусда М. Горкинин ашағыдакы көстәришини ядда салмаг вачибдир:

«Бизим элм вә техниканын наилиййәтләри һаггындакы китабларымыз ялныз инсан фикир вә тәчрүбәсинин сон нәтичәләрини вермәклә галмайыб, охучуну тәдгигат иши просесинин лап ичәрисинә дахил этмәли, она чәтинликләрин тәдричлә ортадан галдырылмасыны вә дүзкүн үсул ахтарышларыны көстәрмәлидир». (М. Горки, «Ушаг әдәбийяты һаггында», сәһ. 98).

Ушаг вә кәнчләрә элмин наилиййәтләрини асан бир шәкилдә чатдырмаг үчүн чүрбәчүр «әйләнчәли кимя», «әйләнчәли физика» вә саир китаблар чап олунур. Э. Маһмудовун һекайәләри бу әсәрләрә чох бәнзәйир. Биз бу һекайәләрин өзүндәки бәдиилик әламәтләрини вә мүәллифин бачарығыны көрдүйүмүз үчүн арзу эдирик ки, о, кәләчәкдә әсл элми-фантастик әсәрләр яратсын.

Бу арзу тәкчә Э. Маһмудов йолдаша аид дейилдир. Ушаг вә кәнчләр әдәбийятынын элми-фантастик, мачәра-сәркүзәшт кими ән мараглы, ән чох охучу күтләси чәлб эдән нөвләринин ярапыб инкишаф этмәсинә һәр чәһәтдән чалышмаг лазымдыр.

☆

Азәрбайчан ушаг вә кәнчләр әдәбийјатынын индики вәзиййәти көстәрир ки, бу саһәдә мүвәффәгиййәтләрлә јанашы нөгсанларымыз да вардыр. Ушаг вә кәнчләр әдәбийјатыны идеја вә сәнәткарлыг чәһәтдән лазыми йүксәк сәвиййәйә галдырмаг үчүн гаршымызда дуран башлыча вәзифәләри беләхүласә этмәк олар:

Биринчи— әдәбийјатымызын мөвзу вә жанр зәнкинлийи уғрунда вар гүввәмизлә чалышмалыйыг. Мүасир мөвзуларда нағыл, нәғмә, һекайә, поэма вә саир жанрларда долғун мәзмунлу, йүксәк идејалы әсәрләр јаратмагла, ингилаб һәрәкаты тарихи, Бөйүк Вәтән мүһарибәси мөвзуларына да хүсуси диггәт етирмәлийик. Сатира вә драматуркия жанрларыны гүввәтләндирмәйә, элми-бәдии, фантастик вә мачәра-сәркүзәшт жанрларында оркинал әсәрләр јаранмасы уғрунда чидди әмәк сәрф этмәлийик.

Икинчи—ушаг вә кәнчләр әдәбийјатынын индики вәзиййәтиндә сәнәткарлыг мәсәләси ән зәиф нөгтәләрдәндир. Үмуми әдәбийјатда олдуғу кими, ушаг әдәбийјатында да сәнәткарлығын ән биринчи шәрти, әсәрләрин һәјати вә инандырычы, йә'ни сосялист реализми принсипләринә уйғун олмасы мәсәләсидир. Бунун үчүн һәјаты јахшы билмәк, бөйүк классик вә мүасир сәнәткар јазычылардан, онларын јарадычылыг тәчрүбәсиндән өйрәнмәк лазымдыр.

Үчүнчү—сәнәткарлығын ән үмдә әсасларындан бири, әдәби дилдир. Азәрбайчан әдәби дили бөйүк рус әдәбийјатынын файдалы тә'сири сайәсиндә, Совет һакимиййәти илләриндә о гәдәр сүр'әтлә инкишаф этмиш вә ирәлиләмишдир ки, Сабир вә Сәһһәт кими габагчыл шаирләримизин дә ушаглар үчүн јаздыглары шеирләр дил чәһәтиндән көһнәлмиш кими көрүнүр. Азәрбайчан дили зәнкинләшмиш, һәјатиләшмишдир. Дилимизин јени сөзләр вә ифадәләрлә зәнкинләшмәсинә чалышмагла, әдәби дилимизин сафлығы, тәмизлийи вә дүзкүн истигамәтдә инкишафы уғрунда чалышмалыйыг. Хүсусән аз јашлылар үчүн јазылан әсәрләрдә дилин тәмизлийинә, чанлылығына, ахычылығына хүсуси диггәт етирмәк вачибдир.

Дөрдүнчү — әдәбийјатымызын һәм идеја вә мәзмунча, һәм дә сәнәткарлығча инкишафы мәсәләсиндә бөйүк рус әдәбийјатындан вә гардаш совет халглары, халг демократиясы өлкәләри вә дүнја әдәбийјатынын јахшы нүмунәләриндән тәрчүмә этмәк бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Әдәбийјатымызын јахшы нүмунәләринин рус вә башга гардаш халгларын дилләринә тәрчүмә эдилиб, Үмумиттифаг охучусуна чатдырылмасы әдәбийјатымызын дүзкүн истигамәтдә инкишафына чох көмәк эдир. Гаршыда дуран әсас вәзифәләрдән бири дә бу гаршылыглы јарадычылыг ишинин, йә'ни мүтәгабил бәдии тәрчүмә ишинин даһа йүксәк сәвиййәйә галдырылмасы вә системли бир сурәтдә давам этмәсиндән ибарәтдир.

Бешинчи—ушаг әдәбийјаты саһәсиндә үмуми проблематик мәсәләләрә аид чидди, кениш вә дәрин элми тәдгигләрлә јанашы, тәк-тәк китаблар барәсиндә дә ресензијалар, йә'ни ушаг әдәбийјаты барәсиндә нәзәрийјат вә тәнгидин гүввәтләнмәси гаршыда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бирдир. Тәнгид вә нәзәрийјәчиләримизин вәзифәси ушаг әдәбийјатынын нәзәри вә әмәли мәсәләләрини айдынлашдырмаг, онун инкишаф йолуну, истигамәтини мүәййәнләшдирмәк, айры-айры јазычылар вә әсәрләр һаггында йүксәк сәвиййәдә мәгаләләр јазмагдан ибарәт олмалыдыр.

Алтынчы—ушаг әдәбийјаты саһәсиндә әсас мәсәләләрдән бири кадр мәсәләсидир. Фәрәһли бир һалдыр ки, әдәбийјатымыза кәлән кәнч истеʼдадлар ичәрисиндә ушаг әдәбийјатына мейл вә рәғбәт көстәрәнләр, бу саһәдә илк јахшы әсәр јараданлар аз дейилдир. Бәхтијар Ваһабзадәнин, Гасым Гасымзадәнин, Тофиг Мүтәллибовун ушаглар үчүн јаздыглары шеирләр онларын бу саһәдә көзәл әсәрләр јаза биләчәкләрини көстәрән илк нүмунәләрдир. Салам Гәдирзадәнин «Илк һекайәләр» китабчасы, «Пионер» мәчмуәсиндә чап олунмуш «Гушатан» һекайәси онун илк мүвәффәгиййәтли аддымлары сайыла биләр. Јалныз бир нечә ше'ри илә таныш олдуғумуз Ханымана Әлибәйлинин әсл ушаг јазычысына хас олан сәмими, ушаг сәвиййәсинә чох уйғун јазылмыш илк шеирләри үмидверичи истеʼдада малик олдуғуну көстәрир.

Кәнч гүввәләрә гайғы илә јанашмаг, әсәрләрини лайиг олдуглары чидди бир диггәт вә мүнасибәтлә тәһлил вә мүзакирә эдиб, йүксәк сәвиййәйә галдырмаг редаксија, нәшријјат вә хүсусилә Јазычылар Иттифагынын ән мүһүм вәзифәләриндәндир. Кәнч истеʼдадларын дүзкүн инкишаф этмәси үчүн онлара гайғылы мүнасибәт көстәрмәк, әсәрләринин ресензија вә редактә ишини онларын инана биләчәкләри тәчрүбәли, билкили вә гайғыкеш јазычылара тапшырмаг лазымдыр.

Кәнчләрә гайғы көстәрмәклә бәрабәр «гочалары» да јаддан чыхармаг олмаз. Ушаг әдәбийјаты саһәсиндә чохдан бәри давам эдиб кәлән јанлыш бир мәсәләни, јазычыларын ушаг јазычылары вә бөйүк јазычылары дейә икийә айрылмасы мәсәләсини арадан галдырмаг лазымдыр. Ушаг әдәбийјаты мәсәләси јалныз ушаг јазычыларынын һәлл эдәчәйи бир мәсәлә дейилдир. Күтләләри коммунизм руһунда тәрбийә этмәк бүтүн совет әдәбийјатынын ән мүһүм бир вәзифәсидир вә ушаг әдәбийјаты бу әдәбийјатын айрылмаз, үзви бир һиссәсидир. Буна көрә, бүтүн јазычыларымыз ушаг әдәбийјаты јаранмасы саһәсиндә өһдәләринә дүшән шәрәфли вәзифәниеринә етирмәйә чалышмалыдырлар.

Азәрбайчан совет јазычылары өз бөйүк устадлары олан Низами вә Крыловдан, Фүзули вә Пушкиндән, Сейид Әзим вә Толстойдан, Сабир вә Маяковскидән тәкчә йүксәк сәнәткарлығы дейил, эйни заманда хырда балалара бөйүк мәһәббәт бәсләмәйи дә өйрәнмәли, хошбәхт совет ушаглары үчүн индики сосялист өлкәси вәтәндашларына вә кәләчәк коммунизм гуручуларына лайиг әсәрләр јаратмалыдырлар.

★